

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

**Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Київ у житті та діяльності Олександра Грушевського

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Рівень вищої освіти: перший бакалаврський

Мозгового Дмитра Михайловича

студент групи ІСб-1-21-4.0д

Науковий керівник:

Тарасенко Ольга Олексіївна,

доцент кафедри історії України,

кандидат історичних наук, доцент

Роботу захищено «__» _____ 2025 р.

Оцінка _____

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Джерельна база.....	6
1.2. Історіографія дипломної роботи	7
РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО В 1877 – 1917 РР. .	13
2.1. Родина, дитячі роки, родинне виховання, навчання в гімназії, вплив батьків та старшого брата Михайла на формування Олександра Грушевського у 1877 – 1895 рр.	13
2.2. Навчання в Києві Олександра Грушевського в Університеті Св. Володимира у 1895 – 1899 рр.....	19
2.3. Життя та діяльність у Києві Олександра Грушевського у 1900 – 1906 рр., дослідницька робота у музеях, архівах, бібліотеках, період інтенсивного інтелектуального розвитку	24
2.4. Життя та викладацька діяльність Олександра Грушевського у 1906 – 1917 рр. в Одесі, Москві, Петербурзі	26
РОЗДІЛ 3. НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО	36
3.1. Олександр Грушевський як представник Київської школи істориків професора Антоновича.....	36
3.2. Наукові праці Олександра Грушевського	41
РОЗДІЛ 4. КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО У 1917 – 1933 РР.	55
4.1. Повернення Олександра Грушевського у Київ в 1917 р., творчий пік наукової кар’єри, служіння справі культурного відродження української нації	55
4.2. Арешт Олександра Грушевського, звинувачення у «націоналістичному тероризмі», заслання, 1933 – 1942 рр.	60
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	70
ДОДАТКИ.....	75

ВСТУП

Актуальність теми. Кожна нація має власні історичні постаті першої величини з якими пов'язані ідеї відродження культури, науки, громадської думки, відродження історичної свідомості та національної гідності народу. Саме вони, їхній натхненний приклад, їхня самопожертва і невідступна тверда позиція будили свідомість народу, кликали його до боротьби за державність.

Повернення зі штучного забуття імен визначних осіб, які впливали на створення й розвиток української науки, освіти та культури, вели насичену й плідну громадсько-культурну діяльність є серед нагальних питань сучасних досліджень в Україні. До таких постатей належить видатний український вчений, дослідник, громадський діяч, краєзнавець Олександр Сергійович Грушевський (1877 – 1942).

Дослідження життєвого шляху, історичних поглядів, творчого здобутку, визначення місця і ролі Києва у житті та науковій діяльності Олександра Грушевського (1877 – 1942), який вплинув на створення та розвиток української науки, освіти, культури, вів насичену й плідну громадсько-культурну діяльність є *актуальним завданням*.

Життя та діяльність Олександра Грушевського дуже дотичні до життя та діяльності його знаного старшого брата, «батька» української історичної науки Михайла. Особистість же Олександра Грушевського є вивченою у малому обсязі, оскільки дослідження на цю тему розпочались лише у кінці ХХ ст. після посмертної реабілітації Олександра Сергійовича. Радянська

влада затаврувала Олександра Грушевського як неблагонадійного після арешту у 1933 р. Олександр Грушевський був звинувачений у 1938 р. у так званому вигаданому «націоналістичному тероризмі» та відправлений у заслання, де він і помер.

Олександр Грушевський – дослідник історії України, літературознавець, етнограф, археограф, журналіст, дійсний член Наукового товариства імені Тараса Шевченка та Українського наукового товариства у Києві, член Української Центральної Ради, син Сергія Грушевського, брат Михайла Грушевського та Ганни Шамрай-Грушевської, одружений з Ольгою Парфененко, жертва сталінського терору. Вся родина Грушевських – це визначні постаті, які вплинули на майбутню долю України, її науку та культуру.

Об’єкт дослідження: постать Олександра Грушевського у контексті його доби.

Предмет дослідження: місце Києва у житті та діяльності Олександра Грушевського.

Мета дипломної роботи: прослідкувавши життєвий шлях Олександра Грушевського, становлення, формування як особистості, історика, дослідника, громадянина, наукову діяльність, та визначити місце Києва у житті та науковій діяльності науковця.

Завдання дипломної роботи:

1. Дослідити життєвий шлях Олександра Грушевського у 1877 – 1942 рр. через:

– вивчення його родини, дитячих років, родинного виховання, навчання в гімназії, впливу батьків та старшого брата Михайла на формування Олександра у 1877 – 1895 рр.;

- розгляд навчання в Києві Олександра Грушевського в Університеті Св. Володимира у 1895 – 1899 рр.;

- вивчення життя та діяльності Олександра Грушевського у Києві у 1900 – 1906 рр. як періоду інтенсивного інтелектуального розвитку;

- дослідження життя та викладацької діяльності Олександра Грушевського у 1906 – 1917 рр. в Одесі, Москві, Петербурзі.

2. Розглянути наукову діяльність Олександра Грушевського:

- як представника Київської школи істориків професора Антоновича;

- проаналізувавши наукові праці Олександра Грушевського.

3. Вивчити Київський період життя та діяльності Олександра Грушевського у 1917 – 1933 рр.:

- повернення Олександра Грушевського у Київ в 1917 р., творчий пік наукової кар'єри, служіння справі культурного відродження української нації;

- арешт Олександра Грушевського, звинувачення у «націоналістичному тероризмі», заслання, 1933 – 1942 рр.

4. Визначити місце Києва в житті та діяльності Олександра Грушевського.

Хронологічні межі дослідження окреслені роками життя і діяльності Олександра Грушевського (1877 – 1942).

Територіальні межі дослідження стосуються тих місць, де Олександр Грушевський жив і працював, займався громадсько-культурною діяльністю у Російській імперії та Україні, місто заслання Павлодар у Казахстані.

Методи дослідження. Дипломна робота ґрунтується на засадах історизму, об'єктивності та системності. Використано загальнонаукові методи: аналітичний, синтетичний, класифікації, логічний та ретроспективний, історичні: історико-порівняльний, проблемно-хронологічний та біографічний.

Структура роботи. Дипломна робота складається з вступу, чотирьох розділів із підрозділами, висновків, списку використаних джерел (14 позицій) та літератури (27 позицій), 10 додатків. Загальний обсяг становить 74 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база дипломної роботи

Джерелами дипломної роботи є праці Олександра Сергійовича Грушевського. Зокрема, його магістерська робота, створена під керівництвом Володимира Боніфатійовича Антоновича «*Пинское Полесье. Исторические очерки*»¹, праці «*К судьбе «Истории Руссов»: Эпизод из украинской историографии XIX в.*»², «*Розквартирування російських полків на Україні*»³, «*По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців*»⁴, «*По катастрофі 1708 р.*»⁵, «*З економічного життя українських монастирів XVII*

¹ Грушевский А.С. Пинское Полесье. Исторические очерки, Часть I. XI – XIII вв. Киев: Тип. Императорского университета Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новикова, 1901. 78 с.; Ч. II. XIV – XVI вв. К., 1903. 104 с.

² Грушевский А. К судьбе «Истории Руссов»: Эпизод из украинской историографии XIX в. Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. Кн. XIX, в. II. Киев, 1906. С. 51-70.

³ Грушевський О. Розквартирування російських полків на Україні. *Записки НТШ*. 1907. Кн. IV. С. 5-25.

⁴ Грушевський О. По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців *Записки НТШ*. 1907. Кн. I. С. 85-95.

⁵ Грушевський О. По катастрофі 1708 р. Воєнні роботи. *Записки НТШ*. 1907. Кн. VI. С. 21-35.

– XVIII вв. Перші гетьманські універсали»⁶, «З міського життя в полудневих замках»⁷, «З економічного життя XVI в. З історії торговельних відносин»⁸, «Города Великого Княжества Литовского в XIV – XVI вв. Старина и борьба за старину»⁹, «Митні комори»¹⁰, «Луцьке міщанство в XVI в.»¹¹, «Питання оборони замків Великого Княжества Литовського в XVI в.»¹², «Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в.»¹³, «Український народний університет»¹⁴.

1.2. Історіографія дипломної роботи

Життя і різнопланова діяльність Олександра Грушевського, його особистість привернули увагу дослідників із кінця 90-х років XX – початку XXI ст. Життю і діяльності Олександра Грушевського присвятили

⁶ Грушевський О. З економічного життя українських монастирів XVII – XVIII вв. Перші гетьманські універсали. *Україна*. 1914. Кн. 3. С. 42. С. 1-11.

⁷ Грушевський О. З міського життя в полудневих замках. *Україна*. 1917. Кн. 1–2. С. 38-45.

⁸ Грушевський О. З економічного життя XVI в. З історії торговельних відносин *Україна*. 1917. Кн. 3–4. С. 1-11.

⁹ Грушевський А.С. Города Великого Княжества Литовского в XIV – XVI вв. *Старина и борьба за старину*. Киев, 1918. 240 с.

¹⁰ Грушевський О. Митні комори. *Україна*. 1918. Кн. 1–2. С. 21-31.

¹¹ Грушевський О. Луцьке міщанство в XVI в. *Історично-географічний зб. ВУАН*. Т. 1. Київ, 1927. С. 1-12.

¹² Грушевський О. Питання оборони замків Великого Княжества Литовського в XVI в. *Історично-географічний збірник ВУАН*. Т. 2. Киев, 1928. С. 1-9.

¹³ Грушевський О. Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в. *Історично-географічний збірник ВУАН*. Т.3. Київ, 1929. С.1-8.

¹⁴ Грушевський О. С. Український народний університет. *Літературно-науковий вісник*. 1917. Т. 68.

енциклопедичні довідки Галина Брега і Оксана Юрокова¹⁵, статті Л.В. Клейцун¹⁶, Микола Кучеренко¹⁷, Юрій Хорунжий¹⁸, Ірина Войцехівська¹⁹.

Життю і діяльності дружини Олександра Сергійовича – Ольги Олександрівни Грушевській присвятили енциклопедичні довідки Сергій Білокінь²⁰ та Оксана Юркова²¹. Проблему взаємин між братами Грушевськими Михайлом та Олександром у їхньому листуванні розкрили Ігор Гирич та Віра Гирич²². Дослідження, присвячені родині Грушевських в цілому в українській історичній науці 20-х рр. ХХ ст., вивчав Ігор Верба²³.

¹⁵ Брега Галина, Юркова Оксана. Грушевський Олександр Сергійович. *Енциклопедія історії України*: В 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 2: Г–Д. 2004. 528 с. С. 235.

¹⁶ Клейцун Л.В. До біографії Олександра Грушевського. *Краєзнавство*. 2000. № 1/2. С. 65-68.

Клейцун Л.В. Доля Олександра Грушевського. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей / Ін-т історії України НАН України*. Київ, 1999. Вип. 9. С. 372-385.

¹⁷ Кучеренко Микола. Грушевський Сергій Федорович. *Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 688.

¹⁸ Хорунжий Юрій. Грушевський Сергій Федорович. *Енциклопедія сучасної України*: у 30 т. /ред. кол.: І.М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: [б. в.], 2006. Т. 6: Го–Гю. С. 560.

¹⁹ Войцехівська Ірина. Брат Президента УНР (Олександр Грушевський). *Пам'ять століть*. Планета. 2008. № 3. С. 156-157.

²⁰ Білокінь Сергій. Грушевська (дівоче прізвище – Вояківська) Марія (Іванка-Марія) Сильвестрівна. *Енциклопедія історії України*: В 10 т. Київ: Наукова думка. 2004. Т. 2: Г–Д. С. 230-231.

²¹ Юркова Оксана. Грушевська Ольга Олександрівна. *Енциклопедія історії України*: В 10 т. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 231.

²² Гирич Ігор, Гирич Віра. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (до проблеми взаємин двох братів). *Український історик*. 1991. № 3/4. Т. 28/29. С. 416-432.

²³ Верба Ігор. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 131-148.

Діяльність Олександра Грушевського в Університеті Св. Володимира під час навчання дослідив Сергій Набока²⁴, напередодні та у добу Української революції вивчав Віктор Короткий²⁵.

Працю Олександра Грушевського в Українському науковому товаристві та у творенні національної університетської освіти у 1917 – 1920-х рр. дослідив Олександр Завальнюк²⁶.

Діяльність Олександра Грушевського у становленні національної науки і вищої школи на початку ХХ ст. розглянула Ірина Костюк²⁷, оповідаючи про певні уривки його життя.

Роль Олександра Грушевського у становленні української національної науки на початку ХХ ст. простежила Людмила Приходько²⁸. Вона ж дослідила діяльність Олександра Сергійовича Грушевського як історика, організатора архівної і бібліотечної справи, педагога у своїй кандидатській дисертації²⁹. Вона ж проаналізувала наукову діяльність Олександра

²⁴ *Набока Сергій*. Грушевський Олександр Сергійович. Історичний факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка: минуле й сьогодення (1834 – 2004 рр.) / під ред. Г.Д. Казьмирчука. Київ, 2004. С. 186.

²⁵ *Короткий Віктор*. Грушевський Олександр Сергійович (1877 – 1943). Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917 – 1920: матеріали, документи, спогади: [у 3 кн.] /упоряд.: В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. Київ, 2001. Кн. 2. С. 194-195.

²⁶ *Завальнюк Олександр*. Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917 – 1920 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 121-137.

²⁷ *Костюк Ірина*. Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку ХХ ст. *Український історик*. 2002. №1–4. С. 338-363.

²⁸ *Приходько Людмила*. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку ХХ ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2004. Т. 12. С.206-216.

²⁹ *Приходько Людмила*. Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної і бібліотечної справи, педагог: автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06. Держ. Ком. архівів України. УкрНДІархів. Справи та документознавства. Київ, 2005. 19 с.

Грушевського як дослідника історії України³⁰ та педагогічну працю історика³¹.

Спогадам Ганни Шапран та Вікторії Слущкої про родину Грушевських та Олександра Грушевського присвятив Микола Кучеренко³².

Історичні погляди Олександра Грушевського у своїй дисертації проаналізував Ігор Шихненко³³.

Діяльність Олександра Грушевського в історико-краєзнавчому русі України вивчала Світлана Панькова³⁴.

Листи Катерини Грушевської до Олександра Грушевського вивчила Ірина Матяш³⁵. Вона ж розглянула особу Олександра в українській архівістиці³⁶. Ірина Матяш висвітлила життєву драму вченого, визнаного націоналістичним терористом і засудженого на заслання радянською

³⁰ Приходько Людмила. Олександр Грушевський – дослідник історії України. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 11. С. 238-247.

³¹ Приходько Людмила. Педагогічна діяльність О. С. Грушевського. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2008. Т. 16. С. 126-139.

³² Кучеренко Микола. «Ми жили на одному поверсі» Спогади Ганни Шапран і Вікторії Слущкої про мешканців Дому Грушевських. *Краєзнавство*. 2016. № 1–2. С. 27-48.

³³ Шихненко Ігор. Історичні погляди Олександра Грушевського: автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.06. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2007. 17 с.

³⁴ Панькова Світлана. Грушевський Олександр Сергійович. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біографічний довідник /НАНУ, Ін-т історії України, Укр. тов-во охорони пам'яток історії та культури України; відп. ред. В. О. Горбик. Київ, 2005. Ч. 1. С. 163-170.

³⁵ Матяш Ірина. «Бажаю всего наилучшего і спокою і радости...». (Листи Катерини Грушевської до Олександра та Ольги Грушевських). *Пам'ятки: археографічний щорічник*. 2003. № 4. С. 198-209.

³⁶ Матяш Ірина. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси /Держ. комітет архівів України; Укр. держ. НДІ архівної справи та документознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2001. 228 с.

владою³⁷. Як саме відбувались арешт та безпідставне звинувачення Олександра Грушевського на матеріалах архіву ВУЧК-ГПУ дослідив Р.Я. Пиріг³⁸.

Діяльність Олександра Грушевського в Університеті Св. Володимира під час навчання дослідив Сергій Набока³⁹, напередодні та у добу Української революції вивчав Віктор Короткий⁴⁰. Штрихи до портрету Олександра Грушевського як історика розглянув Ігор Довжук⁴¹. Діяльність Олександра Грушевського у становленні національної науки і вищої школи на початку ХХ ст. розглянула Ірина Костюк⁴². Роль Олександра Грушевського у становленні української національної науки на початку ХХ ст. простежила Людмила Приходько⁴³. Вона ж проаналізувала наукову діяльність Олександра Грушевського як дослідника історії України⁴⁴. Вона ж дослідила

³⁷ Матяш Ірина. «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем...» Життєва драма О. Грушевського. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2000. № 2/4 (13/15). С. 252-264.

³⁸ Пиріг Руслан. Рідний брат Михайла Грушевського. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1994. №4. С. 89-93.

³⁹ Набока Сергій. Грушевський Олександр Сергійович. Історичний факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка: минуле й сьогодення (1834 – 2004 рр.) /під ред. Г.Д. Казьмирчука. Київ, 2004. С. 186.

⁴⁰ Короткий Віктор. Грушевський Олександр Сергійович (1877 – 1943). *Alma mater*. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917 – 1920: матеріали, документи, спогади: [у 3 кн.] /упоряд.: В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. Київ, 2001. Кн. 2. С. 194–195.

⁴¹ Довжук Ігор. Історик Олександр Грушевський: штрихи до портрету. *Соціум. Документ. Комунікація: збірник наукових статей. Серія «Історичні науки»*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 8. С. 120-133.

⁴² Костюк Ірина. Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку ХХ ст. *Український історик*. 2002. №1–4. С. 338-363.

⁴³ Приходько Людмила. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку ХХ ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2004. Т.12. С. 206-216.

⁴⁴ Приходько Людмила. Олександр Грушевський – дослідник історії України. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 11. С. 238-247.

діяльність Олександра Сергійовича Грушевського як історика, організатора архівної і бібліотечної справи, педагога у своїй кандидатській дисертації⁴⁵. Історичні погляди Олександра Грушевського у своїй дисертації проаналізував Ігор Шихненко⁴⁶.

Підсумуємо. Виявлені та проаналізовані нами джерела та історіографія теми дипломної роботи дозволили провести її дослідження.

РОЗДІЛ 2

⁴⁵ *Приходько Людмила.* Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної і бібліотечної справи, педагог: автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06. Держ. Ком. архівів України. УкрНДІархів. Справи та документознавства. Київ, 2005. 19 с.

⁴⁶ *Шихненко Ігор.* Історичні погляди Олександра Грушевського: автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.06. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2007. 17 с.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО У 1877 – 1917 РР.

2.1. Родина, дитячі роки, родинне виховання, навчання в гімназії, вплив батьків та старшого брата Михайла на формування Олександра Грушевського у 1877 – 1895 рр.

Однією із заслуг Михайла Грушевського було виховання цілої плеяди видатних вчених, політиків, діячів, які підтримували його, продовжували його праці. Серед них була постать молодшого брата Олександра.

Як зазначає Ірина Матяш, посиляючись на роботу Леоніда Рудницького «У тіні великого брата», особистість Олександра могла бути більш відомою, навіть, якби він не мав такого знаного брата⁴⁷.

Олександр Грушевський народився 12 серпня 1877 р. у місті Ставрополі, на Північному Кавказі, в Російській імперії. Він був наймолодшою дитиною в родині *Сергія та Глафіри Грушевських*, окрім брата Михайла мав сестру Ганну. Як це зазвичай буває молодшого люблять найбільш, «Сашенька», як його називали у сімейному колі, не був виключенням. Із дитинства мав він лагідну вдачу, а також виявив себе як непересічна особа⁴⁸.

Дитячі роки і юність Олександра Грушевського минули вдалині від України, у Владикавказі, посеред багатоманітного за національним складом населення, у вирі їхніх релігій та традицій. Олександр зростав у родині з глибокими традиціями, патріотичним духом. Виховання сприяло

⁴⁷ Матяш Ірина Особа в українській архівістиці.

Брега Галина, Юркова Оксана. Грушевський Олександр Сергійович. С. 235.

⁴⁸ Матяш Ірина. «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем...». Життєва драма О. Грушевського. С. 252-264.

формуванню системи цінностей на високих моральних засадах, національно свідомих дітей.

Олександр Грушевський безперечно, був обдарованою, талановитою людиною, наділеною організаторським хистом, надзвичайною працездатністю і цілеспрямованістю. Олександр Грушевський збагатив скарбницю вітчизняної науки цінними працями з історії, історіографії, джерелознавства, історичної географії, етнографії, фольклористики, літературознавства. Вражають діапазон його наукових досліджень та їхні хронологічні межі, масштаб науково-організаційної і педагогічної діяльності вченого.

Завдяки вихованню батька Олександр з раннього віку різнобічно культурно розвивався. *Сергій Федорович Грушевський (1833 – 1901)* народився в місті Чигирині, навчався в Києво-Подільському духовному училищі та Київській духовній семінарії (1844–1855), Київській духовній академії (1855 –1859), працював професором словесності в Полтавській духовній семінарії (1859 – 1860) і професором з класу Святого Письма в Київській духовній семінарії (1860 – 1865), одночасно займався етнографічними та історичними дослідженнями, частину з яких опублікував у тижневику «Руководство для сельских пастырей». Після виїзду до Царства Польського він був призначений учителем російської мови та словесності до Холмської русько-греко-уніатської гімназії (1865), Холмського жіночого греко-уніатського 6-класного училища (1866) та Ломжинської чоловічої класичної гімназії (1868), у 1867 р. був інспектором Холмських російських педагогічних курсів⁴⁹.

За станом здоров'я Сергій Федорович Грушевський із родиною переїхав на Північний Кавказ, де служив учителем Кутаїської класичної

⁴⁹ Кучеренко Микола. Грушевський Сергій Федорович. С. 688.

гімназії (1869 – 1870); інспектором (1870 – 1876) і директором (1876 – 1878) народних училищ Ставропольської губернії; директором народних училищ Терської області (1878 – 1901). За час роботи на Кавказі організовував сільські та козацькі громади на будівництво шкіл і утримання вчителів, проводив учительські з'їзди й педагогічні курси, при дирекції у Владикавказі заснував педагогічний музей. Був автором методичних посібників і підручників для шкіл, зокрема підручника «Первая учебная книга церковно-славянського языка», який мав понад 30 перевидань. Дослужився до чину дійсного статського радника (1884), мав численні нагороди. Вплинув на становлення патріотичного світогляду своїх дітей. Сергій Федорович Грушевський був талановитою людиною, інтелігентною особою, подвижником у справах освіти, відомий педагог, опікувався народними школами, видав один із кращих церковнослов'янських шкільних підручників, що витримав 30 перевидань⁵⁰.

Причиною того, що родина проживала так далеко від України, стала професійна діяльність Сергія Федоровича та стан його здоров'я. Він не поривав зв'язку з своєю Батьківщиною Україною. Михайло (1866 р.н.), Олександр (1877 р.н.) і Ганна (1880 р.н.) виховувались у повазі до своїх предків, народних традицій. Сергій Федорович клопітливо збирав українознавчу бібліотеку, розповіді, історії про культуру українського народу, подорожі на Батьківщину в Укрїну у село Сестринівка Бердичівського повіту (Київщина) – формували світогляд дітей Грушевських⁵¹.

Мати Олександра, *Глафіра Захарівна Грушевська (1847 –1918)*, як і батько Сергій Федорович Грушевський, походила з духовної родини із

⁵⁰ Кучеренко Микола. Грушевський Сергій Федорович. С. 688.

⁵¹ Там само.

знаного священничого роду Опок-Опоцкевичів, в південно-західній Київщині. Її батько, Захар Іванович Опоков (достовірніше – Опоцкевич), був священиком в с. Сестринівці Бердичівського повіту. До наших днів збереглося понад 2 тисячі листів, адресованих до Михайла, Олександра та Ганни Грушевських від Глафіри Захаріївни, які описують стосунки у родині та змальовують образ сильної жінки, берегині домашнього затишку, традицій. Глафіра Захарівна вклала всю свою любов у чоловіка та дітей. Листи містять чимало цінних подробиць з родинного життя Грушевських. Будучи далеко від своїх дітей Глафіра Захарівна уміла із вдалою їй лагідністю бути у колі їхніх інтересів, невдач, успіхів. Родина для Олександра була оберегом, який слугував постачальником наснаги в науковій діяльності, моральною підтримкою у тяжкі часи⁵².

Формування і розвиток історичних поглядів Олександра Грушевського відбувалося під впливом родинного, університетського та суспільного середовища, в якому він жив і працював. Становлення історичних поглядів Олександра Грушевського та його життєвої позиції було тісно пов'язано з суспільними умовами того часу, обставинами особистого життя, де в сімейному колі дотримувалися українських звичаїв, шанували мову, літературу та минуле рідного народу. Родинне виховання та університетське середовище мали вплив на формування Олександра Грушевського як історика, а також участь вченого у національно-культурному житті України першої третини ХХ ст. Великий вплив на формування історичних поглядів Олександра у вказані роки здійснив його старший брат Михайло. Спілкуючись з Михайлом через листування, юний Олександр дізнавався про особливості суспільно-політичного та культурного життя в далекій і одночасно близькій для нього Україні. Завдяки дружнім порадам і

⁵² *Войцехівська Ірина*. Брат Президента УНР (Олександр Грушевський). С. 156-157.

настановам брата Михайла, Олександра ознайомився з творами світової філософської думки та історичними працями. Зазначено, що під впливом Михайла юний Олександр згодом і обрав своїм майбутнім фахом історію та захопився ідеями української державності. Все своє життя Михайло був і залишався його найкращим другом і однодумцем⁵³.

Старший брат Олександра *Михайло* покладав великі сподівання на свого молодшого брата, виховуючи в ньому свого однодумця. Спершу Олександр володів українською мовою досить слабо, що засмучувало в листуванні Михайла, та невдовзі ситуація виправилась. Формуючи світогляд молодшого брата Михайло радив художню та наукову літературу, вимагав звіти з висновками потому. Таким чином Олександр формував свої зацікавлення в подальшій науковій діяльності. Власне, ще до знайомства зі своїм майбутнім науковим керівником, професором Університету Св. Володимира у Києві Володимиром Боніфатійовичем Антоновичем, Олександр мав сформоване бачення своїх подальших дій на творчому фронті. Михайло, як старший брат, і вже на той час добре znana людина в суспільстві, мав вирішальний вплив на молодий розум Олександра. Ігор Гирич дослідив листування між братами, яке відкриває нам історію їхніх взаємовідносин, сподівання старшого брата Михайла, які він плекав щодо спільної роботи із Олександром. Це виявилось в подальшій плідній співпраці між братами, що стало корисним надбанням для України⁵⁴.

У ті часи коли Олександр розпочинав свою кар'єру старший брат Михайло брав активну участь у житті українського суспільства, багато працював для розбудови національної освіти та науки. Прізвище

⁵³ *Гирич Ігор, Гирич Віра. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (до проблеми взаємин двох братів). С. 416-432.*

⁵⁴ *Там само.*

Грушевських покладало чималі вимоги на Олександра Сергійовича Грушевського.

Початкову освіту Олександр здобував вдома завдяки батьку та старшій сестрі. Завдяки родині з дитинства в хлопчика сформувалась цікавість до фольклору, історії. Обмежене коло спілкування з однолітками давало змогу зануритись в книги, це розвивало самостійність думки майбутнього вченого. В 1888 р. у 11 років Олександр почав навчання в класичній гімназії у Владикавказі, потрапивши відразу до другого класу. Хлопчика тягло до тих наук, котрі потребували не лише запам'ятовування, а і мисленнєвого напруження, причинно-наслідкових зв'язків. Захоплювався творами української і світової літератури: Григорія Квітка-Основ'яненко, Федора Достоєвський, Марка Твен, Жуль Верна. Читаючи листи Михайла дізнавався особливості суспільного, культурного, політичного життя в далекій Україні⁵⁵.

Ігор Гирич та Віра Гирич у своїх дослідженнях листування двох братів зазначають, що Олександр у молодечі роки намагався писати поезію і прозу. Перед нами він постає мрійником із ліричною душею. В тих поезіях були помітні романтичні почуття, запал, захоплення, котрі переповнюють молоде тіло. Основна частина творів датується 1899 – 1901 рр., написані в основному українською мовою. На превеликий жаль ті перші літературні праці вченого існують лише в рукописах, які зберігаються в архівах уривками. Для самого ж Олександра ті рукописи були лише простою дитячою забавкою, в порівнянні зі світовими аналогами. Він не надавав їм великого значення. Хоча, як знати, продовжуючи цей шлях вони могли стати такими відомими⁵⁶.

⁵⁵ *Матяш Ірина* Особа в українській архівістиці.

⁵⁶ *Гирич Ігор, Гирич Віра.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (до проблеми взаємин двох братів). С. 416-432.

Підсумуємо. Досліджуючи життєвий шлях Олександра Грушевського ми розглянули родовід Грушевських, дитячі роки Олександра, виховання і навчання Олександра у родині Грушевських, навчання Олександра в класичній гімназії у Владикавказі, вплив батьків Сергія Федоровича, Глафіри Захарівни та старшого брата Михайла на формування Олександра Грушевського у 1877 – 1895 рр.

2.2. Навчання в Києві Олександра Грушевського в Університеті Св. Володимира у 1895 – 1899 рр

Зацікавленість родини гуманітарними науками, настанови Михайла вплинули на вибір життєвих пріоритетів. Закінчивши гімназію Олександр вступає в Києві у 1895 р. на історико-філософський факультет Університету Святого Володимира. В Києві на той час прізвище Грушевських добре знане, Михайло вважався одним з найталановитіших учнів професора Володимира Боніфатійовича Антоновича, захистив ступінь магістра історії роком раніше, у 1894 р.⁵⁷

На цей час Михайло Грушевський був уже авторитетною постаттю в науковому середовищі та громадському житті українства: відомий історик і педагог, активний діяч Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі – НТШ), Українського наукового товариства у Києві (далі – УНТ). За його плечима були: навчання на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира, Київська документальна школа істориків – Київська школа істориків Володимира Антоновича, подвижницька праця в наукових

⁵⁷ *Матяш Ірина.* «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем...» Життєва драма О. Грушевського. С. 252-264.

товариствах, комісіях, гуртках, часописах, архівах і бібліотеках, що становила важливу складову наукової діяльності вченого.

Вибір історії як сфери докладання власних творчих і духовних сил став для Олександра Грушевського результатом глибокого усвідомлення власного головного покликання – прислужитися Україні та українському народові – і був визначений під впливом родинного виховання, раннього формування розвиненої національної свідомості, цілеспрямованої самоосвіти та прикладу старшого брата, Михайла Грушевського. Свій життєвий і творчий шлях гуманітарій органічно пов'язав з національним відродженням, потреби якого суттєво визначили спрямованість і зміст його багатогранної наукової діяльності⁵⁸.

Середовище і викладачі Університету Святого Володимира стали визначальними у долі Олександра, завершили процес формування наукових інтересів, подальшого визначення місця в майбутньому житті обдарованого студента. По собі велике враження справили на майбутнього вченого лекції О. Гільова – професора класичної, античної філософії, за настановами якого він захопився творами Арістотеля, Вольтера, Платона та інших.

Два останні роки навчання в Університеті він відвідував практичні курси з джерелознавства у професора Володимира Антоновича, досліджував під його керівництвом тему історії Русі в домонгольську добу.

Володимир Боніфатійович Антонович – видатний історик, археолог, етнолог, громадський діяч та публіцист, невід'ємна постать в українській історичній школі та українському національному русі другої половини XIX ст.

Вплив професора Антоновича виявився в опрацюванні специфічних тем, методології джерел, світоглядних побудовах його наукових праць.

⁵⁸ *Короткий Віктор*. Грушевський Олександр Сергійович (1877–1943). С. 194-195.

Професор Антонович є вчителем цілої плеяди, біля сорока видатних науковців регіональних досліджень історії України. Застосовуючи кардинально нові методи підходу до дослідження історичної проблематики, Володимир Антонович створив Київську школу документалістів істориків – Київську школу істориків Володимира Антоновича. У історичній літературі ще не дійшли до єдиного визначення цієї школи.

Концепція Київської школи документалістів істориків – Київської школи істориків Володимира Антоновича передбачала суворе дотримання принципів дослідження, базувалася на використанні нових архівних матеріалів, вводила їх в науковий обіг, використовувала статистичні данні, дотримувалася беземоційності, суб'єктивізму, позитивізму, реалістичного зображення історичного минулого. Олександр запозичив у Володимира Антоновича принцип дослідження історії України за обласним принципом, використання географічних, археографічних, етнологічних даних під час дослідження, ідеї народництва та федералізму⁵⁹.

Олександр не складало багато сил аби потрапити в коло української інтелігенції Києва, оскільки вона була чудово обізнана з клопіткою працею його брата Михайла в Галичині. У той час Михайло Грушевський працював у Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові. Михайлу було зручно контактувати із чільними діячами наукового та культурного бомонду в Києві – Олександром Яковичем Кониський, Володимиром Боніфатієвичем Антоновичем та іншими через Олександра, адже він став довіреною особою,

⁵⁹ *Матяш Ірина*. «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем...» Життєва драма О. Грушевського. С. 252-264.

Приходько Людмила. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку XX ст. С.206-216.

котра відверто та докладно могла повідомити про стан справ у колі київської інтелігенції⁶⁰.

Безперечно ці фактори найсильніше вплинули на подальше формування науковця Олександра Грушевського, бо доля подарувала йому нагоду перебувати серед науково-мистецького бомонду свого часу. Михайло підтримував тісні контакти з братом: одразу після поселення Олександра у Києві Михайло залучив його до роботи у Львівському НТШ та до видань «Записок НТШ». На перших парах Олександр виконував рецензування та огляд періодики. Чимало роботи було здійснено для Українського наукового товариства у Києві. Водночас із працею у «Записках НТШ» Олександр закінчував здобувати освіту в Університеті Святого Володимира⁶¹.

У 1899 р. Олександр Сергійович Грушевський закінчив Університет Святого Володимира з відзнакою першого ступеня та золотою медаллю за першу частину своєї праці «Пинское Полесье. Исторические очерки. Очерки истории Турово-Пинского княжества в XI – XIII вв.»⁶².

У праці використано багатоаспектну документальну історико-етнографічну базу. На цій основі побудована розповідь про Пінське Полісся. Ця праця, в майбутньому, стала єдиною працею вченого, котра зачіпала тему старої княжої доби. Робота виконана у найкращих традиціях «регіональних» праць школи професора Володимира Антоновича. Автор спочатку подає географію краю, потім його історію. Олександр приділив багато уваги з'ясуванню історичних, географічних, та соціальних характеристик князівства. В деталях розповів про особливості внутрішнього життя Турово-

⁶⁰ *Приходько Людмила*. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку XX ст. С.206-216.

⁶¹ Там само.

⁶² *Грушевский А.С.* Пинское Полесье. Исторические очерки, Часть I. XI-XIII вв. Киев: Тип. Императорского университета Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новикова, 1901. 78 с.; Ч. II. XIV-XVI вв. Киев, 1903. 104 с.

Пінського князівства, князів, діяльність, політичні плани. Олександр намагався визначити політичну та етнічну приналежність Пінщини, її політичний рух в напрямку Києва і Київської території. Працюючи над першою частиною Олександр користувався порадами брата Михайла та професора Володимира Степановича Іконникова⁶³.

Підсумуємо. Ми розглянули роки навчання Олександра Грушевського у Києві на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира у 1895 – 1899 рр.

Зацікавленість родини Грушевських гуманітарними науками, настанови Михайла вплинули на вибір життєвих пріоритетів Олександром, який пов'язав свій шлях гуманітарія із національним відродженням, потреби якого і визначили спрямованість та зміст його наукової діяльності.

Середовище та викладачі Університету Св. Володимира стали вирішальними у долі Олександра, завершили процес формування його наукових інтересів та визначення місця в майбутньому житті.

Вплив наукового керівника професора Володимира Антоновича виявився в опрацюванні специфічних тем, методології джерел, світоглядних побудовах наукових праць Олександра, який став відданим адептом Київської школи істориків Володимира Антоновича. Олександр запозичив у Володимира Антоновича обласний принцип дослідження історії України, використання географічних, археографічних, етнологічних даних під час дослідження, ідеї народництва та федералізму. Олександр увійшов у коло української інтелігенції Києва, став довіреною особою старшого брата. Михайло через нього контактував в Києві із Олександром Кониський, Володимиром Антоновичем.

⁶³ *Приходько Людмила.* Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку XX ст.

1895 – 1899 роки склали перший етап Київського періоду у житті та діяльності Олександра Грушевського.

2.3. Життя та діяльність у Києві Олександра Грушевського у 1900-1906 рр., дослідницька робота у музеях, архівах, бібліотеках, період інтенсивного інтелектуального розвитку

З початком XX ст. для Олександра Грушевського розпочався знаковий в житті молодого вченого період, що тривав сімнадцять років. Цей період характерний активним пошуком шляхів інтелектуального та духовного розвитку, багатогранної плідної наукової діяльності, пов'язаної з його національним світосприйняттям, суспільними роллю та громадсько-культурною діяльністю. Після закінчення Університету Св. Володимира Олександр Сергійович Грушевський сконцентрувався на науковій діяльності, наполегливо продовжував тему другої частини праці про Пінське Полісся, котру планував видати як магістерську дисертацію. Через нестачу певних історичних джерел, Олександр здійснив декілька поїздок в 1900 р. у Москву, потім в Австрію, Німеччину задля прискіпливої роботи в музеях, архівах, місцевих бібліотеках. Декілька разів їздив до Львова провідати брата. Водночас виконував довірену старшим братом роботу: підтримував зв'язки із провідними митцями, встановлював наукові контакти між Львовом та підросійським Києвом, читачами та залишався одним із найнадійніших працівників «Записок Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка»⁶⁴.

Зі своєю майбутньою дружиною Ольгою Олександрівною Парфененко Олександр Сергійович Грушевський познайомився наприкінці 1902 р. в

⁶⁴ Приходько Людмила. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку XX ст.

Києві. Це був час інтенсивного інтелектуального розвитку, різноманітної наукової праці⁶⁵.

У 1901 р. помирає батько Сергій Федорович Грушевський. На згадку про батька, якого так палко любив і поважав, Олександр Сергійович написав посвяту йому на другій частині своєї праці «Туров, Городок и Пинск в составе Великого княжества Литовского. Пинское староство кор Боны. XIV – XVI вв.», яка вийшла у 1903 р.⁶⁶

Смерть батька дуже послабила Олександра, час від часу давались ознаки дитячі хронічні хвороби, які дошкуляли, заважали працювати. Це був складний час для молодого науковця. Після складення іспитів на ступінь магістра російської історії, Олександр мав надію залишитись викладати в Університеті Св. Володимира в Києві. Перепоною на шляху до цього стала характеристика старшого брата, як затятого та небезпечного мазепинця.

Підсумуємо. Ми вивчили період життя та діяльність у Києві Олександра Грушевського у 1900 – 1906 рр. після закінчення навчання в Університеті Св. Володимира. Ті роки стали часом інтенсивного інтелектуального розвитку Олександра Грушевського. Олександр продовжував працювати над темою другої частини праці про Пінське Полісся, яку планував видати як магістерську дисертацію, за поповненням джерел їздив у Москву, Австрію, Німеччину, де вів активну дослідницьку роботу в музеях, архівах, бібліотеках.

⁶⁵ Білокінь Сергій. Грушевська Ольга Олександрівна. С. 230.

Юркова Оксана. Грушевська Ольга Олександрівна. С. 231.

⁶⁶ Грушевский А.С. Пинское Полесье. Исторические очерки, Часть I. XI-XIII вв. Киев: Тип. Императорского университета Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новикова, 1901. 78 с.; Ч. II. XIV-XVI вв. Киев, 1903. 104 с.

За дорученням старшого брата Михайла він підтримував зв'язки із провідними митцями, встановлював наукові контакти між Києвом та Львовом.

У Києві в 1902 р. Олександр познайомився із своєю майбутньою дружиною Ольгою Парфененко.

Олександр склав іспити на ступінь магістра російської історії і сподівався залишитись викладати в Університеті Св. Володимира в Києві. Проте характеристика старшого брата Михайла, як зятя та небезпечного мазепинця, стала перепорою для цього.

1900 – 1906 роки склали другий етап Київського періоду життя та діяльність Олександра Грушевського.

2.4. Життя та діяльність Олександра Грушевського у 1906 – 1917 рр. в Одесі, Москві, Петербурзі

Викладацька діяльність Олександра Грушевського в Новоросійському університеті у 1906 – 1908 рр. Восени 1906 р. учений переїхав в Одесу, де працював в Імператорському Новоросійському університеті на кафедрі російської історії історико-філологічного факультету, викладав курси з історії Київської Русі, Литовської держави. Олександр Грушевський був послідовним захисником впровадження української мови у наукову сферу. Він першим серед викладачів Новоросійського університету в березні 1907 р. розпочав викладати спеціальний курс з історії України українською мовою.

«Прив[ат]-доц[ент] Олександр Грушевський розпочав з початком літнього семестру р. 1906 – 1907 виклади історії України українською мовою в університеті одеській, викладав протягом літнього семестру і потім в зимовім семестрі 1907 – 1908 рр. при значній і постійній аудиторії, без

усяких пригод і перешкод, і організував в зимовім семестрі поруч викладів також семінарійні заняття по українській історії», – відзначав Михайло Грушевський у своїй статті «Чи спроможемося?», яка присвячена актуальній проблемі розбудови національної освіти, приватних українських наукових інституцій.

Олександр Грушевський зазначав: «...студентство зустріло виклади на українській мові з великим задоволенням. Нема де поставити додаткових стільців, казав смотритель університетського будинку, а декан фон Штерн висловлював поки що задоволення, що студенти так зацікавилися історією»⁶⁷.

Така націоналістична подія не відбулась непоміченою. За поданням учбового округу міністерство освіти винесло йому догану з попередженням, що у разі продовження цих лекцій він буде звільнений. Становище Олександра Грушевського в університеті ставало дедалі все складнішим і він був змушений залишити стіни навчального закладу. Загальні масштаби несвободи, нескінченні заборони унеможливлювали вільну творчість, пригнічували і травмували психіку⁶⁸.

У середині 1900-х рр. Олександр Грушевський перебував у нервовій депресії, а стан його здоров'я викликав занепокоєння у рідних. Завдяки властивій йому душевній стійкості, витримці, прагнення не втратити перспективу обраного шляху допомагали долати життєві випробування. Ні праця, ні книги не могли замінити високих, гідних людини, взаємин.

⁶⁷ Клейцун Л.В. До біографії Олександра Грушевського. С. 65-68.

Шихненко Ігор. Історичні погляди Олександра Грушевського: автореф. дис. ... канд. істор. наук. 17 с.

⁶⁸ Клейцун Л.В. Доля Олександра Грушевського. С. 372-385.

Клейцун Л.В. До біографії Олександра Грушевського. С. 65-68.

22 жовтня 1908 р. Ольга Парфененко і Олександр Грушевський вступили в шлюб. Вінчання відбулося у церкві Богородиці в с. Снігурівка Васильківського повіту⁶⁹.

Викладацька діяльність Олександра Грушевського в Московському університеті у 1909 – 1910 рр. Олександр Сергійович усвідомлював, що шлях до науково-педагогічної діяльності в університетах підросійської України для нього був закритим. Того ж року молоде подружжя виїхало в Москву, де Олександр Грушевський з лютого 1909 р. почав викладати на історико-філологічному факультеті Московського університету. Проте в Москві вони довго не затрималися, і весною 1910 р. переїхали до Санкт-Петербурга, де аж до початка 1917 р. Олександр Сергійович Грушевський працював приват-доцентом кафедри російської історії історико-філологічного факультету Петербурзького університету. Викладав курси з історії Московської держави XVII ст., доби Петра I⁷⁰.

Варто зазначити, що педагогічна діяльність Олександра Грушевського була взаємопов'язана з його історичними студіями, в яких вчений намагався втілити свої наукові надбання. Вивчаючи періоди давньої та нової історії України, учений здобув авторитет як дослідник і знавець Княжих часів, Великого князівства Литовського, Козацько-Гетьманської держави XVII – XVIII ст., української історіографії та культури XIX ст. Розгляд наукової діяльності Олександра Грушевського підтверджує, що одне з основних місць у ній належало архівним пошукам, напрямленим на наповнення документального надбання історії України та культури. Передусім беручись до створення будь-якої студії або розвідки, учений апелював до джерел,

⁶⁹ Білокінь Сергій. Грушевська Ольга Олександрівна. С. 230.

⁷⁰ Панькова Світлана. Грушевський Олександр Сергійович. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. С. 163-170.

шукав, вивчав їх, а потім робив висновки. Як вчений-документаліст, продовжувач ідей історичної школи професора Володимира Антоновича розглядаючи історичний процес, він прагнув опиратись на чим більшу кількість залучених архівних матеріалів, доводив свою дослідницьку гіпотезу аналізуючи детально джерельну базу⁷¹.

Викладацька діяльність Олександра Грушевського в Петербурзькому університеті у 1910 – 1917 рр. Петербурзький період був плідним у його творчості. Він продовжував власні історичні, історіографічні, джерелознавчі дослідження, які розкривали історичні досягнення українського народу в поєднанні географічних, політичних, соціальних, економічних і культурних чинників його походження. Вчений багато працював в архівах і бібліотеках. У квітні 1911 р. на запрошення Комісії Санкт-Петербурзької академії наук він разом з Дмитром Багалієм організував малоросійський відділ виставки «Ломоносов і Єлизаветинський час»⁷².

У 1913 р. Олександра Сергійовича Грушевського було обрано дійсним членом Російського географічного товариства. Він брав участь у засіданнях Російського антропологічного товариства, Історичного товариства, що діяли при Петербурзькому університеті, Імператорського Російського Воєнно-історичного та Російського Бібліологічного товариств. Олександр Сергійович був глибоко переконаний, що пропаганда наукової спадщини історичної науки є важливим засобом формування національної свідомості та виховання патріотизму⁷³.

Олександр Грушевський плекав любов своїх учнів до української історії та бажання вивчати її, привертаючи увагу на важливості роботи

⁷¹ Приходько Людмила. Педагогічна діяльність О. С. Грушевського. С. 126-139.

⁷² Хорунжий Юрій. Грушевський Олександр Сергійович. С.560.

⁷³ Костюк Ірина. Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку ХХ ст. С. 339-363.

насамперед з історичними джерелами. У Москві й Петербурзі було організовано джерелознавчі студії, котрі користувались популярністю та викликали захоплення серед студентів. Частина занять проводилось вдома у Олександра Грушевського у невеликому колі, де учні виголошували доповіді, проводили дискусії на основі зібраних матеріалів з бібліотек, архівів та музеїв. Учений активно використовував кафедри російських університетів для виголошення в молодий світ історії України шляхом створення гуртків в цій сфері⁷⁴.

Олександр Грушевський залишався активним співробітником Українського наукового товариства у Києві, публікував свої розвідки в «Записках УНТ». Історик виступав з доповідями на засіданнях гуртка з українознавства при Петербурзькому університеті, активно співпрацював з Петербурзьким українським клубом «Громада». Завдяки підтримці української громади Петербургу Олександр Грушевський підготував і видав збірник, присвячений 100-річчю від дня народження Тараса Шевченка, який став значною подією в культурному житті⁷⁵.

Через складне матеріальне становище у 1917 р. Олександр Грушевський працював викладачем історії в жіночій гімназії Л. Туригіної, комерційному училищі Невського товариства освіти й виховання, служив помічником статистичного-економічного відділу у Центральному бюро з об'єднання закупівель цукру й шукав можливості повернення в Україну.

Завдяки численним клопотанням через стан здоров'я, що погіршувався в холодному північному кліматі Петербургу, в червні 1917 р. Олександр

⁷⁴ *Пиріг Руслан*. Рідний брат Михайла Грушевського. С. 89-93.

⁷⁵ *Завальнюк Олександр*. Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917 – 1920 рр.). С. 121-137.

Клейцун Л.В. До біографії Олександра Грушевського. С. 65-68.

Приходько Людмила. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку ХХ ст. С.206-216.

Грушевський отримав дозвіл викладати на постійній основі в Університеті Св. Володимира як приват-доцент предмет російську історію⁷⁶.

Підсумуємо. Ми дослідили, що у 1906 – 1908 рр. Олександр Грушевський працював у *Новоросійському університеті* в Одесі на кафедрі російської історії, викладав курси з історії Київської Русі, Литовської держави, був послідовним захисником впровадження української мови у наукову сферу, першим серед викладачів Новоросійського університету в березні 1907 р. розпочав викладати спеціальний курс з історії України українською мовою, за що міністерство освіти винесло йому догану і він був вимушений звільнитись.

Після того стан його здоров'я погіршився, він перебував у нервовій депресії.

22 жовтня 1908 р. Олександр Грушевський вступив у шлюб із Ольгою Парфененко.

Оскільки науково-педагогічна діяльність Олександра Грушевського в університетах підросійської України була закрита, молоде подружжя виїхало в Москву, де Олександр Грушевський з лютого 1909 р. до весни 1910 р. викладав на історико-філологічному факультеті *Московського університету*.

Весною 1910 р. Грушевські переїхали до Санкт-Петербурга, де Олександр Грушевський працював до 1917 р. приват-доцентом кафедри російської історії історико-філологічного факультету *Петербурзького університету*, викладав курси з історії Московської держави XVII ст., доби Петра I. Петербурзький період життя та діяльності став дуже плідним у його творчості. Олександр Грушевський поєднував педагогічну діяльність із науковими дослідженнями, працею в бібліотеках, архівах із документами, присвяченими історії та культурі України. Науковець був обраний дійсним

⁷⁶ *Короткий Віктор.* Грушевський Олександр Сергійович (1877 – 1943). С. 194.
Набока Сергій. Грушевський Олександр Сергійович. С. 186.

членом Російського географічного товариства, брав участь у засіданнях Російського антропологічного товариства, Історичного товариства, що діяли при Петербурзькому університеті, Російського воєнно-історичного та Російського бібліологічного товариств. Був переконаний, що пропаганда наукової спадщини історичної науки є важливим засобом формування національної свідомості та виховання патріотизму.

Олександр Грушевський залишався активним співробітником УНТ у Києві, публікував свої розвідки в «Записках УНТ», виступав з доповідями на засіданнях гуртка з українознавства при Петербурзькому університеті, активно співпрацював з Петербурзьким українським клубом «Громада». Завдяки підтримці української громади Петербургу вчений підготував і видав збірник, присвячений 100-річчю від дня народження Тараса Шевченка.

У червні 1917 р. Олександр Грушевський отримав дозвіл викладати на постійній основі в Університеті Св. Володимира як приват-доцент предмет російської історії.

Отже. Ми дослідили життєвий шлях Олександра Грушевського протягом тридцяти років, від народження у 1877 р. до 1917 р.

Ми розглянули родовід Грушевських, дитячі роки Олександра, виховання і навчання Олександра у родині Грушевських, навчання Олександра в класичній гімназії у Владикавказі, вплив батьків Сергія Федоровича, Глафіри Захарівни та старшого брата Михайла на формування Олександра Грушевського у 1877 – 1895 рр.

Ми вивчили навчання Олександра Грушевського у Києві на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира у 1895 – 1899 рр.

1895 – 1899 роки склали перший етап Київського періоду у житті та діяльності Олександра Грушевського, який пов'язав свій шлях гуманітарія із

національним відродженням, потреби якого і визначили спрямованість та зміст його наукової діяльності.

Ми встановили, що середовище та викладачі Університету Св. Володимира стали вирішальними у долі Олександра, завершили процес формування його наукових інтересів та визначення місця в майбутньому житті.

Ми дослідили, що вплив наукового керівника професора Володимира Антоновича на Олександра Грушевського виявився в опрацюванні специфічних тем, методології джерел, світоглядних побудовах наукових праць Олександра, який став відданим прибічником Київської школи істориків Володимира Антоновича. Олександр запозичив у Володимира Антоновича обласний принцип дослідження історії України, використання географічних, археографічних, етнологічних даних під час дослідження, ідеї народництва та федералізму. Олександр увійшов у коло української інтелігенції Києва, став довіреною особою старшого брата, через нього Михайло, який жив і працював у Львові, контактував в Києві із Олександром Кониським, Володимиром Антоновичем.

Ми вивчили період життя та діяльність Олександра Грушевського у 1900 – 1906 рр. у Києві після закінчення навчання в Університеті Св. Володимира. Ті роки стали часом інтенсивного інтелектуального розвитку Олександра Грушевського. Олександр продовжував працювати над темою другої частини праці про Пінське Полісся, яку планував видати як магістерську дисертацію, за поповненням джерел їздив у Москву, Австрію, Німеччину, де вів активну дослідницьку роботу в музеях, архівах, бібліотеках.

За дорученням старшого брата Михайла він підтримував зв'язки із провідними митцями, встановлював наукові контакти між Києвом та Львовом.

У Києві в 1902 р. Олександр познайомився із своєю майбутньою дружиною Ольгою Парфененко, з якою вступив у шлюб 22 жовтня 1908 р.

Олександр склав іспити на ступінь магістра російської історії і сподівався залишитись викладати в Університеті Св. Володимира в Києві. Проте характеристика старшого брата Михайла, як зятя та небезпечного мазепинця, стала перепорою для цього.

1900 – 1906 роки склали другий етап Київського періоду життя та діяльності Олександра Грушевського.

Ми дослідили, що у 1906 – 1908 рр. Олександр Грушевський працював у *Новоросійському університеті* в Одесі на кафедрі російської історії, викладав курси з історії Київської Русі, Литовської держави, був послідовним захисником впровадження української мови у наукову сферу, першим серед викладачів Новоросійського університету в березні 1907 р. розпочав викладати спеціальний курс з історії України українською мовою, за що міністерство освіти винесло йому догану і він був змушений звільнитись.

Через заборону для Олександра Грушевського науково-педагогічної діяльності в університетах підросійської України, молоде подружжя виїхало в Москву, де Олександр Грушевський з лютого 1909 р. до весни 1910 р. викладав на історико-філологічному факультеті *Московського університету*.

Весною 1910 р. Грушевські переїхали до Санкт-Петербурга, де Олександр Грушевський працював до 1917 р. приват-доцентом кафедри російської історії історико-філологічного факультету *Петербурзького*

університету, викладав курси з історії Московської держави XVII ст., доби Петра I. Петербурзький період життя та діяльності став дуже плідним у його творчості. Олександр Грушевський поєднував педагогічну діяльність із науковими дослідженнями, завзятою працею в бібліотеках, архівах із документами, присвяченими історії та культурі України.

Олександр Грушевський активно співробітничав із УНТ у Києві, публікував розвідки в «Записках УНТ», виступав з доповідями на засіданнях гуртка з українознавства при Петербурзькому університеті, активно співпрацював з Петербурзьким українським клубом «Громада», підготував і видав збірник, присвячений 100-річчю від дня народження Тараса Шевченка.

У червні 1917 р. Олександр Грушевський отримав дозвіл викладати на постійній основі в Університеті Св. Володимира як приват-доцент предмет російської історії.

Таким чином, упродовж тридцяти років, з 1877 р. по 1917 р., відбувалось формування Олександра Грушевського як науковця, громадського діяча та патріота України.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО

3.1. Олександр Грушевський як представник Київської школи істориків професора Антоновича

Олександр Грушевський був талановитою людиною, мав організаторський хист, надзвичайну працездатність, цілеспрямованість. Він збагатив українську науку цінними працями з історії, історіографії, джерелознавства, історичної географії, етнографії, фольклористики, літературознавства. Діапазон його наукових досліджень, їх хронологічні межі, масштаб науково-організаційної та педагогічної діяльності вченого вражає.

Життя та наукова творчість Олександра Грушевського виразно демонструє як поставала українська історична наука та її інтелектуальні традиції на зламі XIX і XX століть⁷⁷. Олександр Грушевський мав щасливе сполучення рис, потрібних історичному кінцю XIX – початку XX ст.: традиції

⁷⁷ Приходько Людмила. Олександр Грушевський – дослідник історії України. С. 240.

роду Грушевських, глибокі знання історичного минулого України, здатність працювати для її майбутнього, талант ученого, дослідника⁷⁸.

Залучення Олександра Грушевського до наукової роботи розпочалося під час навчання на історичному відділі історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира у Києві у 1894 – 1899 рр. Університет Св. Володимира в ті роки був найбільшим науковим центром в Україні.

Професор Володимир Антонович, український історик, археограф, етнограф, археолог, публіцист і громадський діяч, ключова постать в українській історіографії та українському національному русі другої половини ХІХ ст., був керівником перших наукових досліджень Олександра Грушевського.

Учень професора Антоновича Йосип Гермайзе відзначав, що професор Антонович репрезентував нове покоління істориків, які спиралися на раціоналізм і позитивізм, використовували статистику, звертали увагу на економічні процеси і створювали праці на численних документах. Цих істориків, на його думку можна назвати реалістами – народниками⁷⁹.

У розумінні історичного процесу професор Володимир Антонович багато перейняв від романтизму, знаменуючи своєю творчістю перехідний період від романтизму до позитивізму в українській історіографії⁸⁰.

У межах російської імперської історіографії Володимир Антонович був регіональним істориком, але в українській історіографії він відомий, як

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Гермайзе Осип. В.Б. Антонович в українській історіографії. С. 30-31.

Приходько Людмила. Олександр Грушевський – дослідник історії України. С. 240.

⁸⁰ Зашикільняк Леонід. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського. С. 34.

творець демократично-народницької, національно-української концепції українського народу. В багатьох своїх історичних працях учений доводив, що український народ має власну провідну ідею – принцип общинності, рівноправності, демократизму. Протягом довгих століть український історичний процес міцно цементувався цією ідеєю. Енергія народу спрямовувалася на обстоювання свого внутрішнього, не політично-державного, а соціального, громадського устрою⁸¹.

Володимир Антонович скептично ставився до державної влади і виступав з критикою її ролі як інструмента традиційних еліт. Його ставлення до державної влади залежало від того, наскільки держава сприяла покращенню матеріальних і духовних благ для своїх громадян. Попри певний скептицизм, Володимир Антонович наголошував, що держава має виконувати позитивну роль в історичному процесі⁸².

У своїй статті «Погляди українофілів» Володимир Антонович підтримував ідею федеральної держави, але за умови, що вона буде справедливою і гарантуватиме для всіх громадян рівні, включно з національними, права⁸³.

В українській історіографії Володимир Антонович відіграв роль подібну Леопольду фон Ранке в німецькій та світовій, саме в контексті впровадження нової методології історичного дослідження. Йдеться про джерельну базу історичних праць, на основі якої аналізувалися історичні явища і події⁸⁴.

⁸¹ *Гермайзе Йосип*. В.Б. Антонович в українській історіографії. С. 28-29, 31.

⁸² *Клід Б.* Народництво Володимира Антоновича. С. 52.

⁸³ *Антонович Володимир*. Погляди українофілів. *Антонович В. Твори*. С. 248.

Приходько Людмила. Олександр Грушевський – дослідник історії України. С. 241.

⁸⁴ *Винар Любомир*. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і Київська історична школа В. Антоновича. С. 20-21.

Як зазначав Йосип Гермайзе, відтоді в українській історіографії закріплюється нова традиція документалізму⁸⁵.

Важливою гранню діяльності Володимира Антоновича була педагогічна праця, виховання молоді. Професор Володимир Антонович підготував в Університеті Св. Володимира цілу плеяду талановитих дослідників, які стали окрасою української історичної науки. Вчений зумів надихнути своїх учнів любов'ю до наукової праці, організував надзвичайно широке дослідження ними української історії, керував їхніми першими науковими кроками⁸⁶.

Професору Володимиру Антоновичу належить визначна роль у розбудові Київської документальної школи – Київської школи документалістів – Київської школи істориків Володимира Антоновича. В історичній літературі досі немає єдиної усталеної назви цієї школи. Вживаються всі вище означені назви.

Київська школа істориків Володимира Антоновича була національною за задумом і духом. Її об'єднувала історична тематика, що базувалася на джерельному дослідженні історії Правобережної України та методологія історичного досліду. Із цієї школи вийшли видатні дослідники старшої генерації Орест Левицький, Микола Дашкевич, Володимир Щербина, Іван Каманін, Петро Голубовський, Дмитро Багалій, Василь Ляскоронський, молодшої генерації Василь Данилевич, Митрофан Довнар-Запольський, Михайло Грушевський, Василь Доманицький, Олександр Грушевський.

⁸⁵ *Гермайзе Йосип*. В. Антонович в українській історіографії. С. 30.

⁸⁶ *Приходько Людмила*. Олександр Грушевський – дослідник історії України. С. 241.

Київська школа істориків Володимира Антоновича дала світові близько сорока видатних і талановитих учених, які становили еліту української історичної науки четвертої чверті XIX – першої третини XX ст.

Київська школа істориків Володимира Антоновича була складовою Школи істориків Університету Св. Володимира у XIX ст.

Для Київської школи істориків Володимира Антоновича були характерні комплексність дослідження, ґрунтовність джерельної бази та наукового апарату досліджень, глибоке проникнення в суть проблеми.

Ці риси характеризують наукову спадщину всіх названих істориків. Науковий доробок представників Київської школи істориків Володимира Антоновича дає підстави вважати її першою національною школою дослідження історії України.

Київська школа істориків Володимира Антоновича знайшла повне визнання в Україні та поза її межами, від неї, за словами відомого українського історика з США Олександра Оглоблина, пішла вся новітня українська історіографія⁸⁷.

До Київської школи істориків Володимира Антоновича належав Олександр Грушевський⁸⁸.

⁸⁷ *Оглоблин Олександр*. Володимир Антонович та його історична школа. С. 205.

⁸⁸ *Багалій Дмитро*. Нарис історії на соціально-економічному ґрунті. С. 37-40.

Дорошенко Дмитро. Огляд української історіографії: Державна школа. Історія. Політологія. Право. С. 135.

Михальченко Сергей. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). С. 193-194.

Помітний вплив Володимира Антоновича на молодого вченого позначився в опрацюванні Олександром Грушевським особливих тем, методології дослідження, у світоглядних основах його історичних праць⁸⁹.

Підсумуємо. Від свого вчителя Володимира Антоновича Олександр Грушевський сприйняв уроки суворого документалізму, що передбачав постійне залучення нових документів, використання статистичних та актових даних, позитивізм – найпопулярнішу в ті часи філософську систему, а також висвітлення історичних процесів як прояв розвитку живого суспільного організму – нації. Від Володимира Антоновича запозичив Олександр Грушевський принцип монографічного «обласного» дослідження історії України, інтерес до вічових форм давньоруського життя, ідеї народництва і федералізму. В своїх історичних працях Олександр Грушевський виступав як знавець та дослідник старої княжої доби, історії Великого Князівства Литовського, Гетьманщини, а також української історії, історіографії та культури XIX ст.

3.2. Наукові праці Олександра Грушевського

Залучення Олександра Грушевського до наукової роботи відбулось в період навчання на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира у 1895 – 1899 рр.

У 1899 р. Олександр Грушевський закінчив університет з дипломом I ступеня і відзнакою золотою медаллю за перше серйозне наукове дослідження «Пинское Полесье. Исторические очерки. (Очерки истории

⁸⁹ *Ульяновський Василь.* Володимир Антонович: громадянин, учений, людина. В.Б. Антонович. Моя сповідь. С. 58.

Турово-Пинского княжества XI – XIII вв.)». Наукова розвідка отримала продовження у другому томі: «Туров, Городок и Пинск в составе В. К. Литовского. Пинское староство к. Боны. XIV – XVI вв.» у 1903 р.⁹⁰

Ця робота охопила широке коло аспектів, виступила документальною історико-етнографічною базою, основою для праці присвяченої Пінському Полісся XI – XVI ст. Праця є єдиною у доробку вченого, що описує стару княжу добу.

Першу частину праці Олександр Грушевський виконав як дипломну роботу під керівництвом професора Володимира Антоновича. Для її написання було використано характерний для учнів Володимира Антоновича порядок: опис географії краю на початку, після цього – його історії. Значна увага при розгляді князівства приділена історично-географічній та хронологічній характеристикам, опису політичної діяльності туровських князів, зокрема засобам реалізації їхніх політичних планів, життю всередині Турово-Пінського князівства в XI – XIII ст. За порадами Михайла Грушевського та професора Володимира Іконникова у роботі над першою частиною праці Олександр Грушевський часто звертався до київського політичного життя XI – XIII ст., адже Київське та Турово-Пінське князівства були тісно пов'язані⁹¹.

Друга частина нарисів «Туров, Городок и Пинск в составе Великого княжества Литовского. Пинское староство кор[олевы] Боны. XIV – XVI вв.» починається з присвяти до смерті Сергія Грушевського, батька Олександра Грушевського. Тема другої частини – політичне та соціально-економічне

⁹⁰ *Грушевский А.С.* Пинское Полесье. Исторические очерки, Часть I. XI – XIII вв. Киев: Тип. Императорского университета Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новикова, 1901. 78 с.; Ч. II. XIV – XVI вв. Киев, 1903. 104 с.

⁹¹ *Приходько Людмила.* Олександр Грушевський – дослідник історії України. С. 240.

життя розвитку Турово-Пінського князівства в XIV – XVI ст. у складі Великого князівства Литовського. Утворення Литовської держави, що відбулося менш ніж за 150 років, сталося внаслідок приєднання значної частини територій сучасної України та Білорусії, які були ослаблені удільною системою та татарською навалою. Державний устрій було вибудовано на основі конгломерату окремих земель, що протягом XIV – XVI ст. не втрачали місцевих особливостей. Приєднання частини земель Руської держави до Литви у XIV ст, як зазначає вчений, мала не чужорідний окупаційний, завойовницький характер, а характер об'єднання і збору руських територій під управлінням одного володаря. ВКЛ широко переймало особливості суспільно-економічних релігійних та культурних сфер життя Русі, що обумовлено відсутністю чітко сформованих власних форм державних регулювань⁹².

Водночас зберігалась консервативна політика литовської держави з діяльністю спрямованою на збереження давніх порядків без впровадження змін⁹³. Друга частина наукової розвідки присвячується детальному розгляду етапів приєднання Турово-Пінського князівства та основних форм його функціонування: відносинами князь-володар, особливостям внутрішньої та зовнішньої політики. Опис побуту й етнографічних особливостей.

Аналіз перепису Пінського староства 50-х і 60-х років XVI ст. та “ревізії пуц” дозволило Олександру Грушевському скласти описову модель повної географії князівства. З наявності такої науково-дослідницької розвідки можна зробити висновок про його глибокий інтерес до історико-географічних досліджень. Питання системи адміністративного регулювання

⁹² *Приходько Людмила*. Олександр Грушевський – дослідник історії України. С. 241.

⁹³ Там само.

та системи землеволодіння (дворище і волочна поміра) розглядаються істориком особливо ретельно. Ним було представлено опис замків та місцевої знаті та новий матеріал для характеристики страт⁹⁴.

Олександр Грушевський як яскравий представник та продовжувач Київської школи істориків професора Володимира Антоновича послідовно наголошував на вагомому значення впровадження в науковий обіг архівних джерел як фундаментального ґрунту української історичної науки, наполягав на необхідності їх детального наукового опрацювання, з розробкою та шляхами вирішення.

У 110 актах, що увійшли до монографії Олександра Грушевського, збережено оригінальну мову та особливості побуту й життя на периферіях. Хронологічні межі, структура й парадигма ранніх “обласних” досліджень Олександра Грушевського були сформовані під впливом ідей Володимира Антоновича. Завдяки значній увазі до джерел й роботі з архівами вченим було відтворено розмаїття життя Турово-Пінського князівства XI – XVI ст., визначено автентичність шляхів його розвитку⁹⁵.

Цією працею Олександр Грушевський вніс у дослідження історії українських і білоруських земель часів ВКЛ відомості про їхнє значення у створенні державних структур й культури держави.

Середовище Олександра Грушевського – Київська школа істориків професора Володимира Антоновича, Університет Св. Володимира значно вплинули на його професійний розвиток в історичній науково-дослідницькій галузі.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ *Приходько Людмила*. Олександр Грушевський – дослідник історії України. С. 241.

Друга велика робота Олександра Грушевського була надрукована у 1918 р. під назвою «Города Великого Княжества Литовского в XIV – XVI вв. Старина и борьба за старину»⁹⁶. У цій роботі вчений приділяє увагу дослідженню старовинного устрою міст, сформованих в княжу добу, під деякими впливами Литовських князів XIV – XVI ст., до пов’язаних з Магдебурзьким правом змін їхнього устрою. На основі актів Західної та Південно-Західної Росії, Литовсько-Руської держави та ін. історик вибудував концепцію розвитку литовських міст в їхній історичній перспективі. Основний акцент Олександр Грушевський зробив на “старовині”: давніх порядках, становищах пов’язаних з легітимацією звичаєвої норми права шляхом її визнання й санкціонування центральною владою в земських уставних грамотах, господарських листах⁹⁷.

Олександр Грушевський наголосив на давньому зв’язку міста та волості, у більшій мірі підкреслюючи давність та сталість оберігання традицій рівноправ’я та незалежності самостійного управління міського населення, протидію господарським намісникам, які активно порушували старовину, намагаючись зміцнити власну владу⁹⁸.

Міста Олександр Грушевський поділяє на “малі” та “великі” залежно від їхніх історичних традицій та колишнього політичного значення. Для “малих” характерною ознакою є відсутність дарованих привілеїв та вольностей, міста-супутники господарських палаців, а також “малими” можуть називатись міста, заснування яких, з метою військової оборони,

⁹⁶ *Грушевский А.С.* Города Великого Княжества Литовского в XIV – XVI вв. Старина и борьба за старину. Киев, 1918. 240 с

⁹⁷ *Приходько Людмила.* Олександр Грушевський – дослідник історії України. С. 241.

Грушевский А.С. Города Великого Княжества Литовского в XIV – XVI вв. Старина и борьба за старину.

⁹⁸ *Приходько Людмила.* Олександр Грушевський – дослідник історії України. С. 241.

припало на литовську добу. Вчений відзначає, що згадані “малі” міста залежали від господарської адміністрації, фактично не впливали на волость та характеризуються відсутністю сили впливу задля відстоювання інтересів “старовини”. Осідлість володаря в “малому” місті давало останньому необмежену владу у всіх сферах життя, змінювати порядки містян. Історик розглядає ставлення населення та роботу намісника-державця, володаря⁹⁹.

У розумінні Олександра Грушевського симбіоз литовсько-руських порядків був позитивним, особливо старим руським витокам. Під кінець XIV ст. спостерігалось домінування традицій підкореного народу. Водночас відзначається зростання впливу центральної влади в XV – XVI ст. напруженої на “великі” і “малі” міста. Намісники-державці та господарські намісники за сприяння Великих князів Литовських, сконцентрували владу на місцях, керуючи оподаткуванням, втручаючись в діяльність виборчої влади мали змогу впливати на обмеження міської самостійності. Вчиняти економічний тиск. У своєму дослідженні вчений розглядав питання Магдебургії, як чинник, що зменшив управління урядовою адміністрацією, сприяв зростанню внутрішньої політичної незалежності, проте нищив вікові з’язки волості та міста. Цілком розкрита тема побуту: устрою міст, та їх життя. Історик підкріплює свої тези матеріалом великої фактичної ваги¹⁰⁰.

Наступні дослідження Олександра Грушевського з історії міст Великого Князівства Литовського – це: «З міського життя в полудневих замках» (1917)¹⁰¹, «З економічного життя XVI в. З історії торговельних

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ *Приходько Людмила*. Олександр Грушевський – дослідник історії України. С.242.

¹⁰¹ *Грушевський О.* З міського життя в полудневих замках. *Україна*. 1917. Кн. 1-2. С. 38-45.

відносин» (1918)¹⁰², «Митні комори» (1918)¹⁰³, «Луцьке міщанство в XVI в.» (1927)¹⁰⁴, «Питання оборони замків Великого Князівства Литовського в XVI в.» (1928)¹⁰⁵, «Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в.» (1929)¹⁰⁶.

У вищезгаданих дослідженнях червоною ниткою проходить тема розвитку соціально-економічного ґрунту міст литовської доби у XVI ст. Характерною особливістю періоду є руйнування минулого устрою життя, з побудовою нових економічних сталих та формуванням нових соціальних відносин. Закономірності історичного розвитку невпинно наштовхнули на процес започаткування об'єднаної держави з Польським королівством. З кожним кроком до об'єднання зазнавали загострення внутрішні протиріччя у побуті, політиці, релігії ВКЛ. Залишки незалежного управління українських земель поступово зникали з повсюдним порушення давніх порядків, наступом магнатів на міста, зростанням податків та різноманітних мит. Розвідки Олександра Грушевського розкривають риси Великого князівства Литовського XVI ст., широко та змістовно¹⁰⁷.

Дослідження розвитку міст у студіях Олександра Грушевського розширили наукові відомості стосовно політичних, соціально-економічних й культурних реалій зазначеного періоду, розкрили особливості звичаєво-

¹⁰² Грушевський О. З економічного життя XVI в. З історії торговельних відносин *Україна*. 1917. Кн. 3-4. С.1-11.

¹⁰³ Грушевський О. Митні комори. *Україна*. 1918. Кн. 1-2. С. 21-31.

¹⁰⁴ Грушевський О. Луцьке міщанство в XVI в. *Історично-географічний зб. ВУАН*. Т.1. Київ, 1927. С. 1-12.

¹⁰⁵ Грушевський О. Питання оборони замків Великого Князівства Литовського в XVI в. *Історично-географічний зб. ВУАН*. Т. 2. Київ, 1928. С. 1-9.

¹⁰⁶ Грушевський О. Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в. *Історично-географічний зб. ВУАН*. Т.3. Київ, 1929. С.1-8.

¹⁰⁷ Приходько Людмила. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку XX ст. С. 242.

правових норм українських міст, основа яких походить ще з “княжої старовини”¹⁰⁸.

Дослідження козацько-гетьманської держави XVII – XVIII ст. відбувались в контексті національного відродження кінця XIX – початку XX століття й надихнули на обґрунтування й усвідомлення національної самостійності й самобутності України¹⁰⁹.

Починаючи з 1908 р. Олександр Грушевський, як член Археографічної комісії НТШ, запропонував «План видання актів внутрішньої історії Гетьманщини», які, на його думку, становили цінну джерельну базу у дослідженнях юриспруденції, економіки, адміністративного устрою, землеволодіння Гетьманщини. Плідно досліджуючи ці теми, Олександр Грушевський накопичив масив інформації з колекцій Олександра Лазаревського та М. Студієнка, що спонукало не лише до видання цих документів в журналах, до глибокого зацікавлення, згодом вилилось у власні праці¹¹⁰.

У студії «З економічного життя українських монастирів в XVII – XVIII вв. Перші гетьманські універсали» (1914)¹¹¹, Олександр Грушевський розглянув відносини земельного впорядкування, зокрема розподіл гетьманом монастирських та старшинських земель, ставлення московського уряду до політики розподілу землі гетьманською владою. Після смерті Богдана Хмельницького серед козаків поширились численні спроби збагачення, й закріпачення селян. Маючи на меті пошук маєтків та впливових

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ *Приходько Людмила*. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку XX ст. С. 243.

¹¹¹ *Грушевський О.* З економічного життя українських монастирів XVII – XVIII вв. Перші гетьманські універсали. *Україна*. 1914. Кн. 3. С. 42. С. 1-11.

посад козацтво шукало шляху отримати підтримку царя. Надання козакам українських земельних ділянок московським урядом заохочувало останнього до нових утручань, у тому числі у військове командування Гетьманщини. Змістовно піддаючи аналізу факти, Олександр Грушевський підсумував, що простежуючи ще з часів Богдана Хмельницького гетьмани намагаються залишити у своїй владі пріоритет наданням маєтків старшині на умовах несення військової повинності, водночас грамоти царського уряду сприймалися як свідчення своїх універсалів. Козацький старшина вважав за обов'язок підтвердити своїх права на володіння нерухомістю царськими грамотами, оскільки документи царського зразку здавались більш надійними ніж гетьманські, позаяк вплив останніх у XVII ст. був нижчим¹¹².

Олександр Грушевський підсумував, що паралельне підтвердження, дарування маєтностей московською урядом і гетьманською владою створювало прецедент російського права на українській землі, власне це простежувалось у переміні статусів рангових земель на спадкові¹¹³.

Олександр Грушевський у дослідженні «З економічного життя українських монастирів в XVII – XVIII вв.» наголосив, що протистояння шляхи і православного духовенства призвело до підтримки клопотань гетьманською владою наділення земель і сприянню зміцнення економічного становища¹¹⁴.

Вчений розглядає аспекти соціального життя XVIII ст. в таких роботах як: «Розквартирування російських полків на Україні» (1907)¹¹⁵, «По

¹¹² Приходько Людмила. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку XX ст. С. 243.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Грушевський О. Розквартирування російських полків на Україні. *Записки НТШ*. 1907. Кн. IV. С. 5-25.

катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців» (1907)¹¹⁶, «По катастрофі 1708 р. Воєнні роботи» (1907)¹¹⁷. Епіцентром дослідження виступають часи Північної війни, удар поразки задумів Мазепи та наслідки для України: експропріація маєтностей та землі старшини, розквартирування царських військ на українській території, втрати українців на користь “державного блага”.

Олександр Грушевський глибоко проаналізував документи доби Північної війни, малодосліджені листи Петра I та його послідовників, використав велику кількість джерельної бази з історії війни українства за свою державу. У наукових роботах Олександр Грушевський цілісно розглядав діалог культури різних періодів історії. Цей основний принцип лежав у задумі історії України вченого. Історик високо оцінив безцінні скарби інтелекту та культури народу України, наголошував не впадати в безпам’ятство, оскільки старовина і теперішнє міцно пов’язане. Оскільки за умови перегляду помилок предків можливий діалог культур та епох, він не припинятиметься і не зникне той ланцюг, що поєднує націю в єдиний організм¹¹⁸.

В 1906 р. у розвідці «К судьбе «Истории Руссов». Эпизод из украинской историографии XIX в.»¹¹⁹, Олександр Грушевський звернувся до обґрунтування та розкриття основних положень «Історії Русів», провів

¹¹⁶ Грушевський О. По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців *Записки НТШ*. 1907. Кн. I. С. 85-95.

¹¹⁷ Грушевський О. По катастрофі 1708 р. Воєнні роботи. *Записки НТШ*. 1907. Кн. VI. С. 21-35.

¹¹⁸ Приходько Людмила. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку XX ст. С. 244.

¹¹⁹ Грушевский А. К судьбе «Истории Руссов»: Эпизод из украинской историографии XIX в. *Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца*. Кн. XIX, в. II. Киев, 1906. С. 51-70.

критичний історико-літературний аналіз тексту. Вчений прослідкувала історію розповсюдження твору й реакцію на нього, визначив причини його популярності та впливи на літературу. На початку та наприкінці XIX ст., через деякі фактологічні помилки, ставлення до твору було негативним, на противагу подальшим ставленням. Олександр Грушевський наголосив на важливості головної думки «Історії Русів» – погляду на історію населення Малоросії як окремого, самобутнього народу зі сталою територією та історичним спадком, а не як на історію імперської провінції¹²⁰.

Олександр Грушевський ґрунтовно показав соціально-політичні погляди автора пам'ятки, його історичний світогляд, подав власні роздуми й спостереження на окреслену тематику. У питанні проблеми визначення автора, дослідник вважав необхідним подальше поглиблене вивчення документів українського панства, інтелігенції XVIII ст.¹²¹

Сфера зацікавлень історика-літератора Олександра Грушевського поширювалось також і на культуру XIX ст. Досліднику належить оригінальна бібліотека портретів провідних вчених української науки та культури XIX ст. а саме Михайло Максимович, Іван Франко, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров та інші. Вчений виявив широкий інтерес до етнографії, літературознавства. Олександр Грушевський звернув погляд на загальне світосприйняття чи пошуки вчених, уникав не потрібної деталізації фактів¹²².

Загалом, історична спадщина Олександра Грушевського відобразила цілісність і безперервність українського історичного процесу від часів старої княжої доби, через литовсько-польський період, козацько-гетьманську

¹²⁰ Приходько Людмила. Олександр Грушевський – дослідник історії України. С. 244.

¹²¹ Там само. С. 245.

¹²² Там само.

державу XVII – XVIII ст., національне відродження XIX ст. до революційних змагань на початку XX ст. і становлення Української Народної Республіки¹²³.

Науковець Олександр Грушевський стояв на рівні сучасних йому вимог у розумінні предмету, завдань і методів історичної науки. Історичні погляди Олександра Грушевського зазнали впливів просвітницької, романтичної та позитивістської інтелектуальних течій, відчував впливи народницької історіографічної традиції, зокрема концепцій Володимира Антоновича¹²⁴.

У центрі історичних досліджень Олександра Грушевського стояв народ-нація, творець українського історичного процесу, української державності. Вчений вважав за необхідне показати у своїх студіях на багатому джерельному матеріалі дійсний внесок українського народу в розвиток світової культури та його роль в європейській історії¹²⁵.

Особливістю історичних праць Олександра Грушевського була помітна персоніфікація. Значну увагу історик відводив героїчним особистостям. Особливо цікавою для вченого була людина, яка акумулювала енергію народу, відображала його історичні прагнення і суспільний поступ. Це позначилося на широкому спектрі оцінок ученим діячів української історії та культури¹²⁶.

Історико-культурні та соціально-економічні дослідження були пріоритетними в історичних працях Олександра Грушевського. Ідеал науковості, об'єктивність, історизм, ціннісний підхід до минулого, наукова

¹²³ Там само.

¹²⁴ *Приходько Людмила*. Олександр Грушевський – дослідник історії України. С. 245.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Там само.

сумлінність, багатство архівного та історіографічного матеріалу були альфою і омегою його наукової творчості¹²⁷.

Отже, ми дослідили наукову діяльність Олександра Грушевського, розглянули його наукову діяльність як представника Київської школи істориків професора Володимира Антоновича та проаналізували деякі наукові праці Олександра Грушевського.

Віхами у становленні та формуванні Олександра Грушевського як громадянина, історика вченого, викладача були величезна виховна роль всієї родини Грушевських, роки навчання в Університеті Св. Володимира у Києві та безцінний спрямовуючий вплив наукового керівника професора Володимира Антоновича, роки викладання в Новоросійському, Московському, Петербурзькому університетах, вплив протягом всього життя авторитету старшого брата Михайла Грушевського.

Олександр Грушевський увійшов в українську науку як визначний вчений, дослідник, талановитий організатор наукового життя і педагог. Його історичні праці належать до золотого фонду української національної історіографії, яка стала джерелом національного відродження і будівельним матеріалом у розбудові нової України.

Олександр Сергійович Грушевський був пасіонарною особистістю. В основі його багаторічної подвижницької праці – патріотизм та відданість українській справі, які надихали його до максимальної віддачі свого інтелектуального і духовного потенціалу.

Історична спадщина вченого відобразила цілісність і безперервність українського історичного процесу від часів старої княжої доби, через

¹²⁷ Там само.

литовсько-польський період, козацько-гетьманську державу XVII – XVIII ст., національне відродження XIX ст. до революційних змагань початку XX ст. і становлення Української Народної Республіки.

Науковець Олександр Грушевський стояв на рівні сучасних йому вимог у розумінні предмету, завдань і методів історичної науки. Історичні погляди Олександра Грушевського зазнали впливів просвітницької, романтичної та позитивістської інтелектуальних течій, народницької історіографічної традиції, концепції вчителя, професора Володимира Антоновича.

В центрі історичних досліджень Олександра Грушевського стояв народ – нація, творець українського історичного процесу, української державності. Історик вважав за необхідне показати у своїх студіях на багатому джерельному матеріалі дійсний внесок українського народу в розвиток світової культури та його роль в європейській історії.

Особливістю історичних праць вченого була персоніфікація. Значну увагу Олександр Грушевський відводив героїчним особистостям. Особливо цікавою для вченого була людина, яка акумулювала енергію народу, відображала його історичні прагнення і суспільний поступ.

Ідеал науковості, об'єктивність, історизм, ціннісний підхід до минулого, наукова сумлінність, багатство архівного та історіографічного матеріалу відзначали наукову творчість Олександра Грушевського.

РОЗДІЛ 4

КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО У 1917 – 1933 РР.

4.1. Повернення Олександра Грушевського у Київ в 1917 р., творчий пік наукової кар'єри, служіння справі культурного відродження української нації

Перший етап Київського періоду життя та діяльності Олександра Грушевського в 1895 – 1899 рр. був пов'язаний із навчанням в Університеті Св. Володимира. Ми розглянули цей перший етап у підрозділі 2.2 другого розділу.

Другий етап Київського періоду життя та діяльності у 1900–1906 рр., відбувався, коли Олександр Грушевський займався дослідницькою роботою в музеях, архівах, бібліотеках. Це був період інтенсивного інтелектуального розвитку науковця. Ми розглянули цей другий етап у підрозділі 2.3 другого розділу.

Третій етап Київського періоду життя та діяльності у 1917–1933 рр. Олександра Грушевського та третій період в житті вченого, розпочався

після його повернення в Київ у 1917 р., коли він поринув у вир подій Української революції.

Дружина Ольга Олександрівна залишалася в Петербурзі, мала перевезти в Київ архів чоловіка, що містив рукописи його праць та копії цінних архівних документів. У їхньому листуванні вона подавала різноманітні відомості про важливі суспільно-політичні та громадські події, розповідала про свою педагогічну працю в гімназії Л. Туригіної¹²⁸.

Із поверненням Олександра Грушевського в Україну, в Київ, розпочався третій, найбільш продуктивний період в його житті, який продовжувався до кінця 1920-х рр. Це був час творчого піку наукової кар'єри історика. Всі свої знання, досвід він віддавав справі культурного відродження української нації¹²⁹.

У 1920-ті рр. Олександр Грушевський керував роботою щодо розбирання та описування документів Румянцевського опису та колекцій документів Олександра Лазаревського, Михайла Судієнка. Досвід архівної роботи, розуміння взаємозв'язку таких спеціальних історичних дисциплін, як джерелознавство та археографія, дали йому змогу результативно працювати в редакційному комітеті Археографічної комісії ВУАН за участю Михайла Грушевського, Йосипа Гермайзе, Євгена Тимченко, створеному задля розв'язання проблем методики публікації джерел і передавання друком тексту пам'яток. У 1926 р. комітет розробив правила видання давньоукраїнських джерел, розглянув та ухвалив конкретні рекомендації стосовно вибору і передавання друком тексту пам'яток, що вийшли в томах 1, 2, 4 «Українського архіву», а також окремими виданнями¹³⁰.

¹²⁸ Білокінь Сергій. Грушевська Ольга Олександрівна. С. 231.

¹²⁹ Костюк Ірина. Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку ХХ ст. С. 339-363.

¹³⁰ Там само.

Фах історика, світоглядні цінності, науково-теоретичні погляди, високий рівень знань з теоретичного і практичного джерелознавства, розуміння унікальної значущості архівних джерел як фундаментальної основи української історичної науки зумовили результативність діяльності Олександра Грушевського у галузі української архівістики. Він очолив перший державний орган управління архівною справою – Бібліотечно-архівний відділ, глибоко усвідомлював особисту відповідальність за справу збереження культурно-історичних цінностей та архівних скарбів України, необхідність проведення комплексної роботи щодо їхньої організації, збереження і використання, докладав максимальних зусиль для вирішення цих питань, використовуючи державні важелі та засоби громадського впливу¹³¹.

Під керівництвом Олександра Грушевського в Україні вперше розпочалося розроблення концепції архівної реформи та виконання науково обґрунтованої, національно орієнтованої й перспективної програми розвитку архівної справи з чітко визначеними напрямками: виявлення, збереження й охорона архівних документів; повернення українських архівів з-за кордону; створення зведеного реєстру архівної спадщини; заснування Українського національного архіву та формування раціональної мережі архівних установ; видання археографічного часопису; започаткування системи підготовки фахівців архівної справи. У процесі здійснення заходів цієї програми вирішувався широкий спектр питань теоретичного і практичного характеру, пов'язаних з організацією роботи архівів, фондуванням і обліком архівних документів, створенням довідкового апарату, підвищенням рівня наукової роботи в архівних установах і фахового рівня їхніх співробітників.

¹³¹ Костюк Ірина. Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку XX ст. С. 339-363.

Закладалися підвалини реформування системи архівних установ України, накопичувався досвід діяльності державної структури, яка опікувалась розвитком архівної справи. Незаперечними є заслуги вченого у справі розбудови Археографічної комісії ВУАН. діяльність якої суттєво впливала на архівне будівництво, розвиток архівознавства, джерелознавства, археографії, формування організаційних засад, перспективних напрямів наукових досліджень у цих галузях¹³².

Національно-визвольні змагання українського народу стали етапом результативної праці науковця, направленої на побудову національної освіти, розвиток багатofункціональної системи кадрового потенціалу, впровадження в процес навчання дисциплін українознавчої тематики задля формування національно-свідомих професіоналів історичної галузі.

Виразно про це говорить педагогічна діяльність у Київському українському народному університеті, що перетворився в центр національної освіти. Олександр Грушевський брав активну участь в створення курсів підготовки вступників, що надавали б змогу молоді отримати необхідні знання для вступу в університет. 5 жовтня 1917 р. університет розпочав роботу, і до середини наступного року Олександр Грушевський продовжував викладати українську історію, поєднував викладання з обов'язками голови президії правничого факультету. Розроблений новий навчальний план для студентів передбачав присвячення першого року українознавству, з програмою лекцій з Історії України від найдавніших часів до початку XIX ст.¹³³

¹³² Костюк Ірина. Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку XX ст. С. 339-363.

¹³³ Короткий Віктор. Грушевський Олександр Сергійович (1877 – 1943). *Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917 – 1920.* С.195.

В серпні 1918 р. після *трансформації Київського народного університету в Український державний університет* Олександр Грушевський отримав звання професора кафедри історико-філологічного факультету; згодом після конфлікту з радянською владою виступаючи проти злиття двох університетів Українського державного і Святого Володимира, з 1917 – 1918 навчального року історик викладав в *Українській педагогічній академії* Історію України та української літератури на підготовчих курсах навчання вчителів.

З початку 1920-х років Олександр Грушевський стає засновником і учасником важливих проектів, програм в історичній науці, освіті. Друкує в часописах програмні статті, присвячені широкому колу питань розвитку української науки. Перехід до нового культурно-наукового етапу життя українства вчений пов'язував із створенням Української держави та її функціонуванням¹³⁴.

Шапран Ганна, сусідка Олександра Грушевського, яка мешкала разом із родиною Грушевських на одному поверсі у Домі Грушевських на вулиці Паньківській у 30-х роках ХХ ст., згадувала, що вона дуже поважала Олександра Грушевського як чоловіка розумного і дуже працьовитого, який трудився з ранку до ночі і був дуже доброю людиною. Споминала, що багато бідних інтелігентних людей, зокрема жінок, приходило до нього. Олександр Сергійович всім їм намагався допомогти. Перша книжка, яку він подарував Ганні, була «Хижина дяди Тома», яку вона берегла все життя. Пригадувала, що професора Олександра Грушевського дуже любили студенти, він читав

Набока Сергій. Грушевський Олександр Сергійович. Історичний факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка: минуле й сьогодення (1834 – 2004 рр.). С. 186.

¹³⁴ *Костюк Ірина.* Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку ХХ ст. С. 339-363.

лекції у Київському університеті, а після звільнення у 1930 р. він більше не працював, бо був хворий, на нього дуже вплинуло те, що його звільнили з роботи. Ганні тоді була малою дитиною і вони не розмовляли: *«...він був зайнятий, різний вік – він кінчав життя, я тільки починала. Ми жили на одному поверсі, а зустрічалися в кухні. Він мені багато книжок давав читати ... географічних книжок, щоб я порозумнішала трохи. З географії африканських країн... . Я читала книжки, повертала. Він просив конспектувати їх, але я лінувалась. ... Він дуже добра людина був»*¹³⁵.

Підсумуємо. Після повернення в Київ Олександра Грушевського в 1917 р. розпочався третій етап його Київського періоду життя та діяльності у 1917–1933 рр. та третій період в житті вченого загалом. Він поринув у вир подій Української революції. 1917 – 1933 роки склали творчий пік наукової кар'єри вченого, коли він всі сили віддавав служінню справі культурного відродження української нації. На початку 1920-х років Олександр Грушевський став засновником і учасником важливих проектів, програм в історичній науці, освіті. Друкував у часописах програмні статті, присвячені широкому колу питань розвитку української науки.

4.2. Арешт Олександра Грушевського, звинувачення у «націоналістичному тероризмі», заслання, 1933 – 1942 рр.

Із кінця 1920-х рр. розпочався розгром історичних установ Михайла Сергійовича Грушевського, в 1930-ті рр. відбулася фізична розправа із його співробітниками й учнями. Трагічна доля не оминула Олександра Грушевського. У серпні 1930 р. він разом із своєю племінницею Катериною

¹³⁵ Кучеренко Микола. «Ми жили на одному поверсі». Спогади Вікторії Слупської і Ганни Шапран. С.27-48.

Грушевською пройшов Комісію з чистки апарату ВУАН, у липні 1933 р. його було звільнено «за повний саботаж у науковій роботі». Із документів слідчої справи, вперше впроваджених у науковий обіг ученим грушевськознавцем Русланом Пирогом, відомо, що Олександра Грушевського було заарештовано 9 серпня 1938 р. як «одного з керівних учасників української націоналістичної терористичної організації». Важко хворому вченому, якому виповнився 61 рік, довелося пройти тяжкі моральні й фізичні муки. Глибокої поваги заслуговують його мужність і духовна сила. Під час допитів, які тривали у київській тюрмі НКВС до березня 1939 р., незважаючи на шалений тиск, він рішуче аргументовано відкидав усі висунуті проти нього звинувачення, нікого не обмовив, включаючи рідного брата¹³⁶.

21 березня 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР Горлинський затвердив обвинувальний висновок, в якому підкреслювалось, що Олександр Грушевський визнав свою вину частково і був викритий свідченнями інших. Рішенням НКВС СРСР від 5 жовтня 1939 р. за участь «в антирадянській націоналістичній організації» йому було визначено міру покарання – п'ять років заслання, із зарахуванням терміну від дня арешту, тобто з 9 серпня 1938 р., а також місце заслання проживання у місті Павлодар у Казахстані¹³⁷. Олександр Сергійович перебував у стані граничного фізичного та душевного виснаження, вирок по суті прирікав його на смерть з невеликою відстрочкою. Наприкінці листопада 1939 р. він прибув до Павлодара. Постійно перебував під наглядом міліції. Нетривалий час, через важкий стан здоров'я, працював рахівником¹³⁸.

¹³⁶ *Пиріг Руслан*. Рідний брат Михайла Грушевського. С. 89-93.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ *Матяш Ірина*. «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем...». Життєва драма О. Грушевського. С. 252-264.

Листування із люблячою, відданою, розуміючою дружиною було для Олександра Грушевського єдиним джерелом спілкування із рідними, яке зв'язувало його із зовнішнім світом, компенсувало брак нормального життя, підтримувало надію. Подружжя дотримувалось правила «лист-відповідь». Олександр Грушевський нумерував свої кореспонденції та намагався відслідковувати їхнє листування, враховуючи поштові затримки. На жаль, з усього масиву збереглося дуже мало листів Ольги Грушевської¹³⁹.

У тих умовах, в яких жив Олександр Грушевський і які намагався здолати, він намагався зрозуміти та переосмислити все те, що відбувалося навколо. Олександр Сергійович уважно стежив за життям населення Павлодару, вказував на його низький культурний рівень, важкий побут із нескінченними чергами за продуктами та серйозними проблемами з питною водою, та відзначав збільшення потоку засуджених. У січні 1940 р. учений з метою скасування вироку подав апеляцію, в якій відкидав зв'язки з будь-якою організацією, розповідав про застосування проти нього під час слідства незаконних засобів для отримання свідчень, просив повернути пенсію і надати можливість займатися науковою роботою. Олександр Грушевський плекав надію на звільнення, у листах прохав рідних зберегти книги, рукописи його праць, адже все це для нього мало особливу цінність¹⁴⁰.

Ольга Грушевська важко переживала арешт чоловіка, але не впала у відчай, мужньо боролась за його звільнення. У своїх листах до НКВС СРСР, Л. Берії, а також у телеграмі до Й. Сталіна Ольга Олександрівна доводила,

¹³⁹ *Матяш Ірина*. «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем...» Життєва драма О. Грушевського. С. 252-264.

Пиріг Руслан. Рідний брат Михайла Грушевського. С. 89-93.

¹⁴⁰ *Матяш Ірина*. «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем...» Життєва драма О. Грушевського. С. 252-264.

Пиріг Руслан. Рідний брат Михайла Грушевського. С. 89-93.

що її чоловік ніколи не мав антирадянських настроїв, не належав до ворожих організацій, просила уважно розглянути його справу та звільнити із-під арешту. Проте рішенням НКВС від 9 вересня 1940 р. у перегляді справи Олександр Сергійовичу Грушевському було відмовлено.

Ользі Грушевській вдалося одержати дозвіл на поїздку в Павлодар і восени 1940 р. відвідати чоловіка. Вона пробула у нього місяць¹⁴¹.

Починаючи із кінця 1940 р. стан здоров'я Олександра Сергійовича Грушевського різко погіршився. Знесилений, він писав на листівках 2–3 речення, для того щоб підтвердити отримання від дружини листів або посилок. Тільки із весни 1941 р. його кореспонденції стають більш розлогими. Останній лист до дружини Олександр Сергійович надіслав 23 липня 1941 р.¹⁴².

Після смерті Сталіна Ольга Олександрівна Грушевська клопоталася про реабілітацію чоловіка та племінниці, Катерини Грушевської. У зв'язку із її заявою від 10 лютого 1958 р. до було проведено вивчення звинувачень проти Катерини Грушевської і 30 липня 1959 р. Військова колегія Верховного суду СРСР вирок щодо неї відмінила, а справу за відсутністю складу злочину припинила. Але у реабілітації чоловіка Ользі Олександрівні Грушевській відмовили¹⁴³.

Ольга Олександрівна Грушевська зберегла і передала архів Грушевських до Історичного архіву в Києві, розробила план упорядкування архіву чоловіка. У 1961 р. Ольга Олександрівна Грушевська померла.

¹⁴¹ *Пиріг Руслан*. Рідний брат Михайла Грушевського. С. 89-93.

¹⁴² *Матяш Ірина*. «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем...» Життєва драма О. Грушевського. С. 252-264.

Пиріг Руслан. Рідний брат Михайла Грушевського. С. 89-93.

¹⁴³ *Пиріг Руслан*. Рідний брат Михайла Грушевського. С. 89-93.

Олександра Сергійовича Грушевського було реабілітовано лише у вересні 1989 р.¹⁴⁴

Підсумовуючи, варто відзначити, що Олександр Сергійович Грушевський гідно прожив своє цікаве, насичене подіями, але тяжке життя і залишив цінний науковий доробок, який заслуговує на комплексне дослідження. Варто підкреслити заслуги вченого у будівництві українського наукового життя, його самовіддану працю в історичних інституціях, секціях, товариствах. Вчений зробив чималий внесок у підготовку цілої когорти молодих талановитих істориків.

Все життя Олександра Сергійовича Грушевського можна вважати подвигом сили духу задля палкого внутрішнього бажання працювати на користь свого народу, на користь своєї Батьківщини України.

Отже, ми дослідили життя Олександра Сергійовича Грушевського в 1917 – 1933 рр., розглянули період життя історика під час арешту та звинуваченні у «націоналістичному тероризмі» та заслання у 1933 – 1942 рр.

Роль Києва у житті та діяльності Олександра Грушевського була визначальною для розуміння його особистості як науковця, публіциста, редактора і громадського діяча. Саме в Києві він провів значну частину свого творчого та професійного шляху.

Перший етап Київського періоду життя та діяльності Олександра Грушевського в 1895 – 1899 рр. був пов'язаний із навчанням в Університеті Св. Володимира.

Другий етап Київського періоду життя та діяльності у 1900 – 1906 рр. відбувався, коли Олександр Грушевський займався дослідницькою

¹⁴⁴ *Матяш Ірина.* «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем...» Життєва драма О. Грушевського. С. 252-264.

роботою в музеях, архівах, бібліотеках. Це був період інтенсивного інтелектуального розвитку науковця. Ми розглянули цей другий етап у підрозділі 2.3 другого розділу.

Третій етап Київського періоду життя та діяльності Олександра Грушевського припав на 1917–1933 рр., цей третій період в житті вченого розпочався після його повернення в Київ у 1917 р., коли він поринув у вир подій Української революції.

Київ був для Олександра Грушевського осередком інтелектуального, політичного та культурного життя. Київ надихав його та відкривав можливості для реалізації багатьох задумів, пов'язаних із національною справою, зокрема з розвитком української мови, історії, культури та науки.

У Києві Олександр Грушевський зробив вагомий внесок у розвиток української журналістики, редагуючи й видаючи низку періодичних видань, у яких висвітлював актуальні проблеми суспільства та культури.

Опубліковані у Києві наукові праці Олександра Грушевського стали важливим внеском у розвиток українознавства, в галузі історії, літературознавства, етнографії та фольклору.

Київ став справжнім центром ідейної, наукової та громадської діяльності Олександра Грушевського. Саме у Києві найбільше розкрилася його особистість як діяча українського національного руху, що прагнув розвитку незалежної, культурно самобутньої України.

ВИСНОВКИ

Ми дослідили життя Олександра Грушевського та визначили віхи його життєвого шляху: розкрили його формування як громадянина, історика вченого, викладача у 1877 – 1906 рр., вивчили роки викладання в Новоросійському, Московському, Санкт-Петербурзькому університетах у 1906 – 1917 рр., повернення в Україну у 1917 – 1933 рр., період життя історика під час арешту, звинуваченні у «націоналістичному тероризмі» та заслання у 1933 – 1942 рр.

Дослідивши життєвий шлях Олександра Грушевського, ми визначили місце Києва у житті та діяльності вченого, яке були визначальним для розуміння його особистості як науковця, публіциста, редактора і громадського діяча.

Саме у Києві Олександр Грушевський провів значну частину свого творчого та професійного шляху. Київ став справжнім центром ідейної, наукової та громадської діяльності Олександра Грушевського. Саме у Києві найбільше розкрилася його особистість як діяча українського національного руху, що прагнув розвитку незалежної, культурно самобутньої України.

Ми поділили Київський період на три етапи і розглянули їх у дипломній роботі. Перший етап Київського періоду життя та діяльності Олександра Грушевського в 1895 – 1899 рр. був пов'язаний із навчанням в Університеті Св. Володимира. Другий етап Київського періоду життя та діяльності у 1900 – 1906 рр. відбувався, коли Олександр Грушевський займався дослідницькою роботою в музеях, архівах, бібліотеках. Це був період інтенсивного інтелектуального розвитку науковця. Третій етап Київського періоду життя та діяльності Олександра Грушевського припав на 1917–1933 рр., цей третій період в житті вченого розпочався після його

повернення в Київ у 1917 р., коли він поринув у вир подій Української революції.

Київ був для Олександра Грушевського осередком інтелектуального, політичного та культурного життя. Київ надихав його та відкривав можливості для реалізації багатьох задумів, пов'язаних із національною справою, зокрема з розвитком української мови, історії, культури та науки.

У Києві Олександр Грушевський зробив вагомий внесок у розвиток української журналістики, редагуючи й видаючи низку періодичних видань, у яких висвітлював актуальні проблеми суспільства та культури.

Опубліковані у Києві наукові праці Олександра Грушевського стали важливим внеском у розвиток українознавства, в галузі історії, літературознавства, етнографії та фольклору.

Олександр Сергійович Грушевський належав до покоління української інтелігенції, яке було виховане українською національною ідеєю і покликане будувати незалежну Україну в 1917 р. Він не був політиком і не опрацював політичні програми. Але його життя і діяльність, всі віхи життєвого шляху, етапи формування як громадянина, історика вченого, викладача органічно пов'язані із українським національно-визвольним рухом, потреби якого істотно визначили спрямованість і зміст наукової діяльності вченого.

Олександр Грушевський увійшов в українську науку як визначний вчений-дослідник, талановитий організатор наукового життя і педагог. Своєю подвижницькою працею вчений залишив помітний слід у визначальних для духовного поступу України напрямках – історичній науці, освіті, просвітницькій діяльності.

Олександр Грушевський був прекрасним знавцем архівів Києва, Москви, Петербургу, в Австрії та Німеччині, де він не лише виявляв цінні документи з української історії, а й аналізував систему організації та методику роботи архівних установ.

Ми дослідили наукову діяльність Олександра Грушевського, розглянули його наукову діяльність як представника Київської школи істориків професора Володимира Антоновича та проаналізували наукові праці Олександра Грушевського.

Коло наукових питань, розглянутих і досліджених Олександром Грушевським в його історичних працях широке й різноманітне. Історична спадщина вченого відобразила цілісність і безперервність українського історичного процесу від часів старої княжої доби, через литовсько-польський період, козацько-гетьманську державу XVII – XVIII ст., національне відродження XIX ст. до революційних змагань початку XX ст. і становлення Української Народної Республіки.

Науковець Олександр Грушевський стояв на рівні сучасних йому вимог у розумінні предмету, завдань і методів історичної науки. Історичні погляди Олександра Грушевського зазнали впливів просвітницької, романтичної та позитивістської інтелектуальних течій. Він відчував на собі переважаючі впливи народницької історіографічної традиції, концепції свого вчителя, професора Володимира Антоновича. В центрі історичних досліджень Олександра Грушевського стояв народ-нація, творець українського історичного процесу, української державності. Особливістю історичних праць вченого була персоніфікація. Значну увагу Олександр Грушевський відводив героїчним особистостям. Особливо цікавою для

вченого була людина, яка акумулювала енергію народу, відображала його історичні прагнення і суспільний поступ.

Олександр Грушевський увійшов в українську науку як визначний вчений, дослідник, талановитий організатор наукового життя і педагог. Його історичні праці належать до золотого фонду української національної історіографії, яка стала джерелом національного відродження і будівельним матеріалом у розбудові нової України.

Олександр Грушевський гідно прожив своє тяжке життя і залишив цінний науковий доробок. Вчений зробив чималий внесок у підготовку цілої когорти молодих талановитих істориків. Все життя Олександра Грушевського можна вважати подвигом сили духу задля палкого внутрішнього бажання працювати на користь свого народу, на користь своєї Батьківщини України.

Олександр Грушевський був пасіонарною особистістю. В основі його багаторічної подвижницької праці – патріотизм та відданість українській справі, які надихали його до максимальної віддачі свого інтелектуального і духовного потенціалу.

Діяльність Олександра Грушевського відбувалась здебільшого у несприятливих умовах – це несвободи, нескінченні "табу", адміністративний тиск та жорсткі репресії з боку влади. Вчений прожив нелегке життя, залишаючись гуманістом, патріотом, людиною високої відповідальності за результати своєї праці.

Попри всі складнощі та політичні репресії, трагічні обставини його арешту та загибелі, Олександр Грушевський залишив після себе значну інтелектуальну спадщину, що й досі є цінною для сучасних дослідників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Праці Олександра Грушевського

1. *Грушевский А.С.* Пинское Полесье. Исторические очерки, Часть I. XI – XIII вв. Киев: Тип. Императорского университета Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новикова, 1901. 78 с.; Ч. II. XIV – XVI вв. Киев, 1903. 104 с.
2. *Грушевский А.* К судьбе «Истории Руссов»: Эпизод из украинской историографии XIX в. *Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца*. Кн. XIX, в. II. Киев, 1906. С. 51-70.
3. *Грушевський О.* Розквартирування російських полків на Україні. *Записки НТШ*. 1907. Кн. IV. С. 5-25.
4. *Грушевський О.* По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців *Записки НТШ*. 1907. Кн. I. С. 85-95.
5. *Грушевський О.* По катастрофі 1708 р. Воєнні роботи. *Записки НТШ*. 1907. Кн. VI. С. 21-35.
6. *Грушевський О.* З економічного життя українських монастирів XVII – XVIII вв. Перші гетьманські універсали. *Україна*. 1914. Кн. 3. С. 42. С. 1-11.
7. *Грушевський О.* З міського життя в полудневих замках. *Україна*. 1917. Кн. 1–2. С. 38-45.
8. *Грушевський О.* З економічного життя XVI в. З історії торговельних відносин *Україна*. 1917. Кн. 3–4. С. 1-11.
9. *Грушевский А.С.* Города Великого Княжества Литовского в XIV – XVI вв. *Старина и борьба за старину*. Киев, 1918. 240 с.
10. *Грушевський О.* Митні комори. *Україна*. 1918. Кн. 1–2. С. 21-31.

- 11.Грушевський О. Луцьке міщанство в XVI в. *Історично-географічний збірник ВУАН*. Т. 1. Київ, 1927. С. 1-12.
- 12.Грушевський О. Питання оборони замків Великого Княжества Литовського в XVI в. *Історично-географічний збірник ВУАН*. Т. 2. Київ, 1928. С. 1-9.
- 13.Грушевський О. Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в. *Історично-географічний збірник ВУАН*. Т.3. Київ, 1929. С.1-8.
- 14.Грушевський О. С. Український народний університет. *Літературно-науковий вісник*. 1917. Т. 68.

Література

- 15.Білокінь Сергій. Грушевська (дівоче прізвище – Вояківська) Марія (Іванка-Марія) Сильвестрівна. *Енциклопедія історії України*: В 10 т. Київ: Наукова думка. 2004. Т. 2: Г–Д. С. 230-231.
16. Брега Галина, Юркова Оксана. Грушевський Олександр Сергійович. *Енциклопедія історії України*: В 10 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 2: Г–Д. С. 235.
- 17.Верба Ігор. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 131-148.
- 18.Войцехівська Ірина. Брат Президента УНР (Олександр Грушевський). *Пам'ять століть*. 2008. № 3. С. 156-157.
- 19.Гирич Ігор, Гирич Віра. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (до проблеми взаємин двох братів). *Український історик*. 1991. № 3/4. Т. 28/29. С. 416-432.
20. Довжук Ігор. Історик Олександр Грушевський: штрихи до портрету. *Соціум. Документ. Комунікація: збірник наукових статей. Серія «Історичні науки»*. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 8. С. 120-133.

- 21.Завальнюк Олександр. Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917–1920 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 121-137.
- 22.Клейцун Л.В. До біографії Олександра Грушевського. *Краєзнавство*. 2000. № 1/2. С. 65-68.
- 23.Клейцун Л.В. Доля Олександра Грушевського. Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. /Ін-т історії України НАН України. Київ, 1999. Вип. 9. С. 372-385.
- 24.Короткий Віктор. Грушевський Олександр Сергійович (1877 – 1943). Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920: матеріали, документи, спогади: [у 3 кн.] /упоряд.: В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. Київ, 2001. Кн. 2. С. 194-195. (Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників).
- 25.Костюк Ірина. Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку ХХ ст. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 338-363.
- 26.Кучеренко Микола. «Ми жили на одному поверсі" Спогади Вікторії Слупської та Ганни Шапран. *Краєзнавство*. 2016. № 1–2. С. 27-48.
- 27.Кучеренко Микола. Грушевський Сергій Федорович. *Енциклопедія історії України* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 688.
- 28.Матяш Ірина. «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем...» Життєва драма О. Грушевського. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2000. № 2/4 (13/15). С. 252-264.
- 29.Матяш Ірина. «Бажаю всего наилучшего і спокою і радости...». (Листи Катерини Грушевської до Олександра та Ольги Грушевських). *Пам'ятки: археографічний щорічник*. 2003. № 4. С. 198-209.

30. *Матяш Ірина*. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси /Держ. комітет архівів України; Укр. держ. НДІ арх. справи та документознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2001. 228 с.
31. *Набока Сергій*. Грушевський Олександр Сергійович. Історичний факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка: минуле й сьогодення (1834 – 2004 рр.) /під ред. Г.Д. Казьмирчука. Київ, 2004. С. 186.
32. *Панькова Світлана*. Грушевський Олександр Сергійович. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біограф. довід. / НАНУ, Ін-т історії України, Укр. тов-во охорони пам'яток історії та культури України; відп. ред. В. О. Горбик. Київ, 2005. Ч. 1. С. 163-170.
33. *Пиріг Руслан*. Рідний брат Михайла Грушевського. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1994. №4. С. 89-93.
34. *Приходько Людмила*. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку ХХ ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2004. Т. 12. С. 206-216.
35. *Приходько Людмила*. Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної і бібліотечної справи, педагог: автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06. Держ. Ком. архівів України. УкрНДІархів. справи та документознавства. Київ, 2005. 19 с.
36. *Приходько Людмила*. Педагогічна діяльність О.С. Грушевського. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2008. Т. 16. С. 126-139.
37. *Приходько Людмила*. Олександр Грушевський – дослідник історії України. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 11. С. 238-247.
38. *Рудницький Леонід*. У тіні великого брата – літературознавчі праці Олександра Грушевського: Спроба аналізу. *125 років Київської Української академічної традиції (1861 – 1986)*. Нью-Йорк, 1994. С. 221- 322.

39.*Хорунжий Юрій*. Грушевський Олександр Сергійович. Київ, 2006. Т. 6: Го–Гю. С.560.

40.*Шихненко Ігор*. Історичні погляди Олександра Грушевського: автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.06. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2007. 17 с.

41.*Юркова Оксана*. Грушевська Ольга Олександрівна Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г-Д. С. 231.

ДОДАТКИ

Додаток 1

*Батьки Сергій Федорович та Глафіра Захарівна Грушевські з дітьми.
Зліва направо: Захар, Ганна, Федір, Михайло. Ставрополь, бл. 1876 р.*

Додаток 2

Олександр Грушевський під час навчання у Київському університеті, 1890-ті.

Додаток 3

Олександр Сергійович Грушевський у 1906 р.

Додаток 4

У такому складі родина Грушевських придбала Паньківську, 9.

*Стоять: Олександр, Ганна, Михайло, Марія. Сидять: Сергій та Ольга Шамраєви,
Катерина, Глафіра Захаріївна.*

Фото грудня 1906 р.

Додаток 5

«Студентство зустріло виклади на українській мові з великим задоволенням. — Нема де поставити додаткових стільців»

Фото Олександра Грушевського 1907 р.

У 1907 р. Олександр Грушевський першим у Новоросійському університеті в Одесі почав читати спеціальний курс з історії України рідною мовою, за що отримав догану і вимушений був звільнитися.

Додаток 6

Олександр Грушевський - історик. Паньківська, 9. Початок 1910-х рр.

Додаток 7

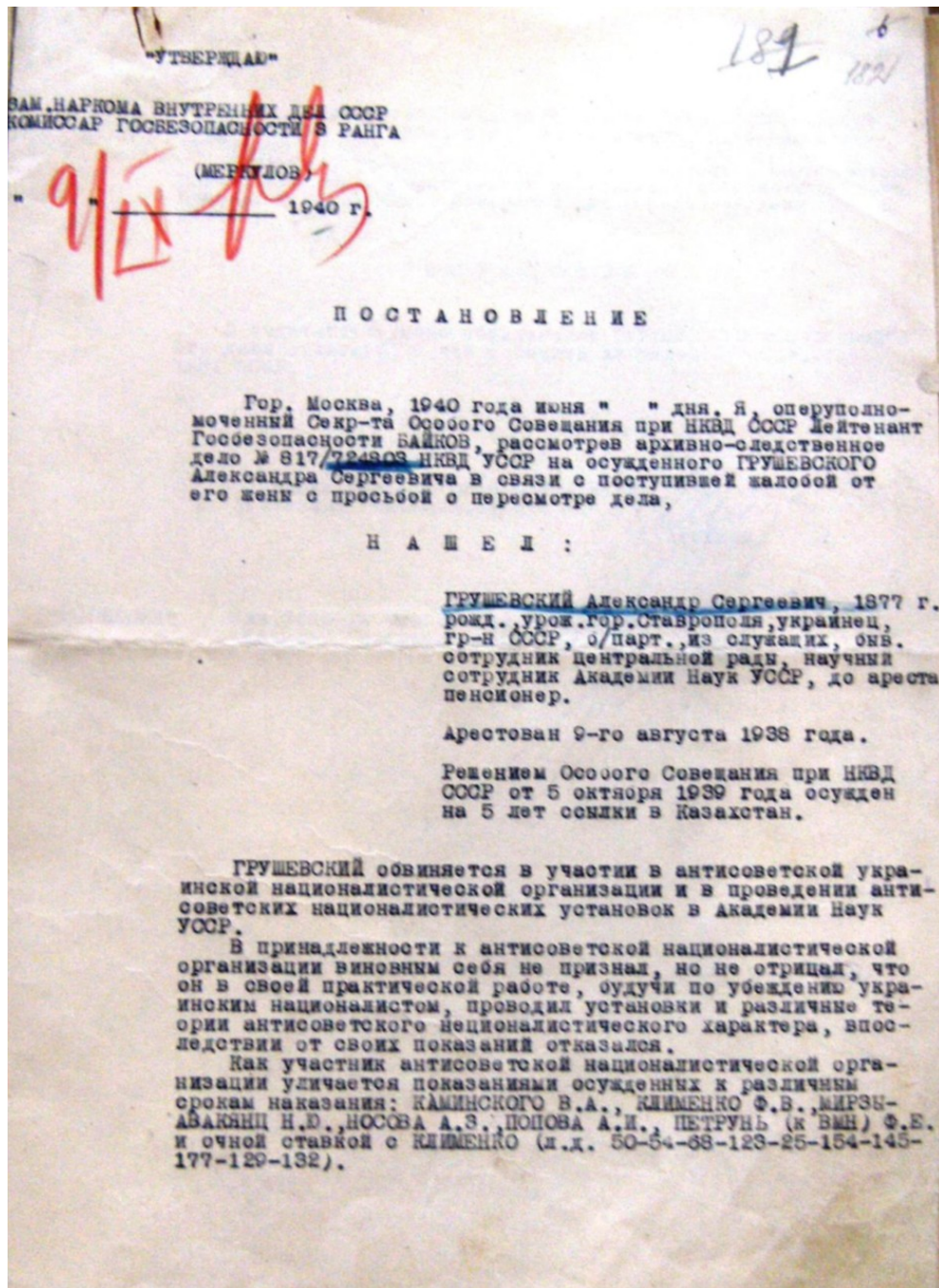
Дружина Ольга Олександрівна Грушевська (Парфененко) (1878-1961)

Додаток 8

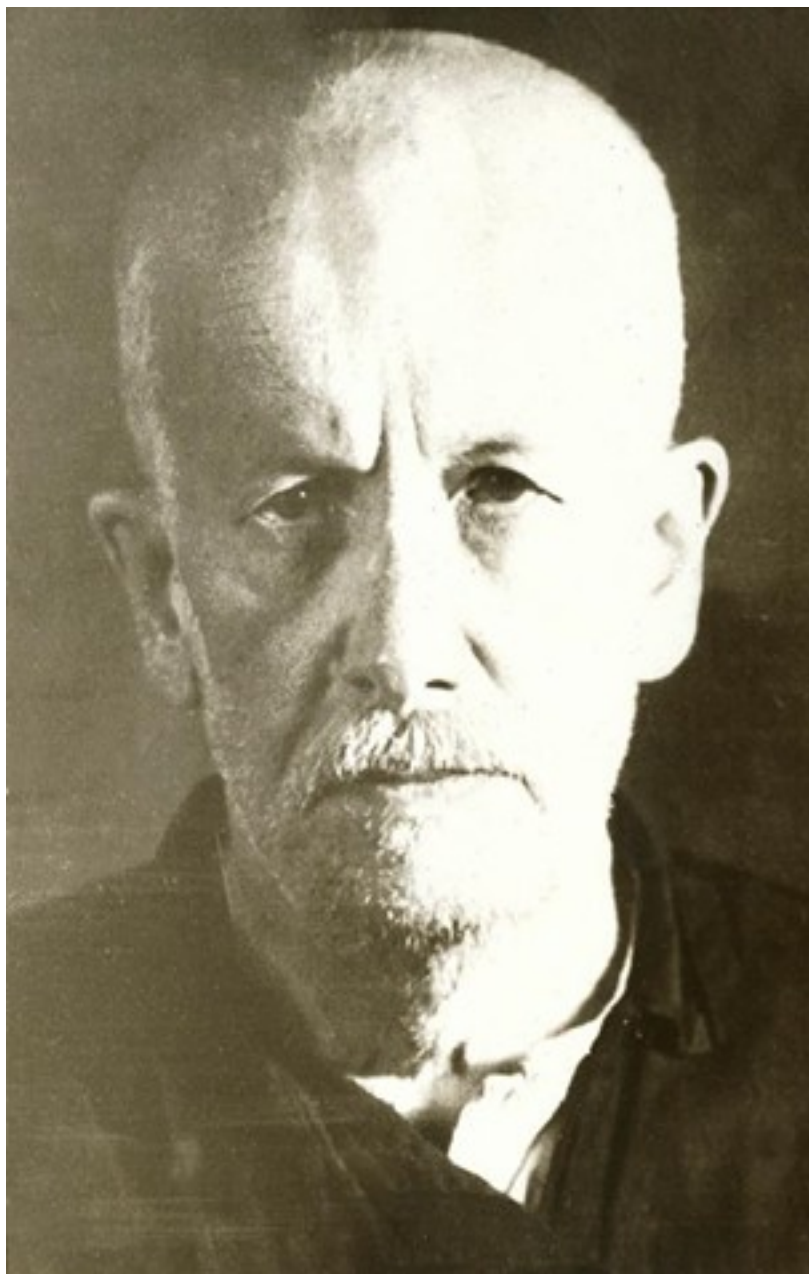

Олександр Грушевський із дружиною Ольгою, сестрою Ганною та дітьми

Додаток 9

Постанова кримінально-слідчої справи О.С. Грушевського

Олександр Сергійович Грушевський в останні роки життя